

56 829

**DISSERTATIONES
EX BIBLIOTHECA UNIVERSITATIS DE
ATTILA JÓZSEF NOMINATAE**

7.

91

**SZEGED
HUNGARIA
1983**

1983 MAR 3 1

DISSERTATIONES
EX BIBLIOTHECA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

7.

VARGA ANDRÁS

Molnár Gergely, Melanchthon magyar tanítványa

SZEGED
1983

Redegit

BÉLA KARÁCSONYI

Szerkesztette

KARÁCSONYI BÉLA

ISBN 963 481 382 8
HU ISSN 0134–1936

Hozott anyagról sokszorosítva

8314199 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

BEVEZETÉS

Pro actionum gubernatione ex. 2. Paral. 20.

In tenebris nostrae et densa caligine mentis,

Cum nihil est toto pectore consilii.

Turbati erigimus Deus ad te lumina cordis,

Nostra tuamque fides solius orat opem.

Tu rege consiliis actus pater optime nostros

Nostrum opus ut laudi serviat omne tuae.

/Molnar, Gregorius: Prima doctrinae Christianae rudimenta...
Claudiopoli, cr. 1564. E 7 v./

A magyarországi humanista tudományosság történetében előkelő hely illeti meg Molnár Gergely feledésbe merült alakját. Neve ugyan fel-felbukkan több 16--18. századi történetíró monográfiájában, s kevés és pontatlan adat olvasható róla egyes lexikonokban is, életrajzát azonban máig sem állították össze, irodalmi és pedagógiai munkásságával, egyháztörténeti szerepével senki sem foglalkozott. Dolgozatunk ezeket a mulasztásokat igyekszik pótolni abban a reményben, hogy Molnár humanista-reformátor egyéniségén keresztül újabb adalékokkal szolgál a magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez.

I. SZÜLETÉSI IDEJE, SZÁRMAZÁSA, HAZAI ISKOLÁZÁSA

Molnár Gergely a Szilágyságban született.¹ 1554-ben iratkozott be a wittenbergi egyetem hallgatói közé, s minthogy peregrináló diákjaink általában húsz--huszonöt esztendősen látogatnak el a külföldi egyetemekre² /Sylvester János huszonkét, Dévai Biró Mátyás huszonhárom, Bornemisza Péter huszonegy, Károlyi Gáspár huszonhat évesen veszi kezébe a vándorbotot/, születési idejét az 1530-as évek elejére tehetjük. 1564-ben halt meg, a források szerint fiatalon és váratlanul,³ tehát nem lehetett több ekkor harmincöt évesnél. Bod Péter is tudni véli, hogy Molnár "kevés ideig világoskodott az Isten Házában".⁴

Családjáról mit sem tudunk, s csak feltételezzük, hogy protestáns környezetben nevelkedett. Szülőföldjét, a szatmár--szilágyvidéki területet 1527 körül Derecskei Demeter reformálta Drágffy Gáspárnak, a reformáció egyik legbuzgóbb főúri pártfogójának és terjesztőjének támogatása mellett,⁵ "qui nec Episcoporum furorem curans, neque quod propterea Regi minus charum se fore sciret, ministros Evangelicos omni ope iuvit ac potenter tutatus est, quorum praecipuus tunc receptus fuit Oppidum Erdoed, ejusdem Dragfii possessio".⁶ Hamarosan a vidék legtekintélyesebb családjai is csatlakoztak a reformációhoz. A Gyulaffyak lutheránusokká lettek, a Jakcsi-családban pedig nevezetes pártfogó volt 1530 körül Jakcsi Péter öz-

vegye, Anna, aki "a maga jószágaiban nem csak szabadságot engedett az igaz keresztyén vallást követőknek, hanem annak tanítóit, papjait táplálta s oltalmazta".⁷

Az 1545. szeptember 20-án Erdődön összeült első protestáns zsinat résztvevői, Kopácsi István, Székely Balázs, Batizi András és mások e vidék reformátoraiként tevékenykedtek, s gyülekezeteik közül Csenger, Batiz és Szalacs számos hallgatót adott a wittenbergi egyetemnek.⁸

A Molnár Gergely életére vonatkozó első egykorú adat is a wittenbergi egyetem anyakönyvéből került elő: 1554. június 4-én immatrikuláltatta magát.⁹ Ezt követően Kakasfalvi Kakas György széniorsága alatt belépett a wittenbergi magyar tanulók coetusába is.¹⁰ Bod Péter és az őt ismételő bibliográfusok ugyan 1553-ra teszik ottjártát,¹¹ Bod azonban nemcsak Molnár wittenbergi tartózkodásának, hanem -- mint látni fogjuk -- halálának időpontját illetően is tévedett.

Hazai tanulmányairól semmit nem tudunk. Valószínűleg három évig alapfokú, hat évig triviális tanulmányokat folytattott, és hat évig valamelyik felsőiskolát látogatta, 'mielőtt húsz--huszonöt esztendősen vándorbotot fogott kezébe. A Szilágyságban az első iskola a reformáció után Tasnádon volt, ahol a vidék reformátorainak egyike -- Skaricza Máté téves adata szerint Szegedi Kis István¹² -- tanított. Tasnád egyébként azon helységek közé tartozott, ahol tizenöt, húsz, negyven diákot láttak el élelemmel.¹³ Nevezetes iskola volt az erdői is. Ezt Drágffy Gáspár alapította birtokán, s vezetésére Kopácsi Istvánt¹⁴ hívta meg, ki "mind a' Deák mind a' Görög nyelvet serényen tanítván: mindenfelől nagy számmal men-

tek ő hozzá a' tanulók".¹⁵ Tanítványai közül a legkitűnőbbek sorába tartozott Balsaráti Vitus János, a későbbi neves magyar orvosreformátor.¹⁶ Talán tanulótársa volt Molnárnak, s így barátságuk később sem szakadt meg: nevük mindenesetre ott olvasható a wittenbergi magyar coetus alapítóinak katalógusában.

Az erdői iskola a magyarországi reformáció második nemzedékének számos képviselőjét indította útnak; itt végezhette tanulmányait Károlyi Gáspár is, aki 1557 nyarán hihetően Molnár Gergellyel együtt kereste fel Strassburgot, majd a svájci egyetemeket.¹⁷ Ugyanakkor Molnárnak Kopácsival fenn tartott kapcsolatát igazolhatja az a tény, hogy együtt vettek részt a helvét hitvallásúak 1559. augusztus 18-án Nagyváradon tartott értekezletén.¹⁸

Mit tanítottak ezekben az iskolákban?¹⁹ Az alsóbb fokozaton írást, olvasást, számtant, hittant és a latin nyelvet, ez utóbbit Donatus grammatikája alapján. Aelius Donatusnak, a híres ókori grammatikusnak a reformáció századában is közkedvelt "Ars minor"-ja a nyolc beszédrész tárgyalása kapcsán a latin nyelv alaktanával, a névszó- és igeragozás, valamint a melléknévfokozás szabályaival ismertette meg a tanulókat.²⁰ Wittenberget megjárt tanítóink előtt nem volt ismeretlen Melanchthonnak a klasszikus grammatikák felosztását követő latin nyelvtana sem.²¹ A reformáció korának e természetszerűleg népszerű tankönyvét a tanulmányok második szintjén használták, ahol a latin nyelvtudomány tudatos birtokbavételére került sor, összekötve a latin beszédképesség megszerzésével.

Reformált iskoláink felsőbb fokozatán a tanrendszer ge-

rincét a trivium anyaga, a grammatika, retorika és dialektika képezte, arra törekedve, hogy ezek a bibliai ismeretekben való elmélyülést szolgálják. A grammatikai kurzuson nemcsak a latin, hanem a görög és a héber nyelv oktatása is központi helyet foglalt el: a három nyelv ismerete a szentírás és a hitcikkek eredetiben való tanulmányozásához segítették hozzá a növendékeket. Molnár Gergely a források szerint mind a görög, mind a héber nyelvben igen járatos volt, sőt a latin mellett e nyelvek tanáraként működött Kolozsvárt.²² Mint az iskola rektora a homo trilinguis vagy trium linguarum gnarus, azaz a három szent nyelv ismerőjének eszményét testesítette meg. Bod Péter például így jellemzi őt: "Gregorius Molnar Hebraice, Graece Latineque doctissimus et in aliis gravioribus scientiis excultus".²³ Hol sajátította el ezeket a nyelveket? Közismert, hogy a wittenbergi egyetemen a kezdők részére külön paedagogiumot állítottak fel, ahol a leuveni Collegium trilingue mintájára latint, görögöt és hébert tanítottak.²⁴ Talán nem tévedünk, ha mégis feltételezzük, hogy Molnár erre a nyelvismeretre bizonyos fokon már a hazai iskolákban szert tett.

Erdődön Kopácsi Istvántól tanulhatott görög nyelvet, amihez tankönyvül Melanchthon vagy Nicolaus Clenardus²⁵ görög grammatikája szolgált. Különösen népszerű volt Melanchthon nyelvtana, melyről a tudománytörténet számon tartja, hogy száz év alatt csaknem ötven kiadást ért meg.²⁶ Reformált iskoláink a görögöt inkább mint bibliai nyelvet kezelték, ezért a klasszikus szerzők eredetiben való olvasása háttérbe szorult. Rendszeres héber nyelvoktatás nem folyt ebben az i-

dőben Magyarországon, de "egyes iskoláinkban a felsőtagozatosok legalább a betűk ismeretéig eljutottak, tanáraik magyarázataiból pedig megismerkedhettek a postbiblikus héber irodalom közérthető alkotásaival".²⁷

A görög és héber nyelvismeret -- ez utóbbi talán csak kezdetleges fokon -- megszerezhető volt a kolozsvári iskolában is, ahol Molnár Gergely a Szilágyságban folytatott elemi és triviális tanulmányok után valószínűleg felsőbb tanfolyamba lépett, majd mint togátus diák kollaborátorként működött. Kolozsvári tartózkodását igazolhatja az a tény, hogy a wittenbergi tanulmányútról hazatérve itt jelentette meg 1556-ban latin grammatikáját.

II. REFORMÁTORI ALAPVETÉSEK KOLOZSVÁRT

Kolozsvárt Adrian Wolphard plébánossága idején a katolikus hitet vallották. A nagymúltú iskolában német nyelven folyt az oktatás, mivel a város tekintélyesebb polgárai a szász lakosság köréből kerültek ki.²⁸ 1526-ban a magyar polgároknak "per tumultum" sikerült magyar rektort fogadniuk Tordai János, későbbi gyulafehérvári kanonok személyében, akinek "locatus"-a -- segédtanítója -- Károlyi Boldi Sebestyén volt. Ki kell gyomlálnunk tehát az irodalomból azt a napjainkig élő feltételezést, mely szerint a lektorok ez idő tájt továbbra is csak szászok lehettek.

Csak akkor került Kolozsvár először kapcsolatba a reformáció eszméivel, amikor Heltai Gáspár 1544-ben, Adrian Wolphard halálának hírére Luther tanainak híveként tért vissza ide Wittenbergből lelkészi szolgálatra.³⁰ Az iskola első ismert protestáns rektora Vizaknai Gergely volt 1545-től 1552-ig.³¹ 1540. október 22-én Batizi Demeterrel együtt iratkozott be a wittenbergi egyetemre, ahonnan tanulótársa, Heltai Gáspár hívta meg az iskola élére. Az ő fellelépésükkel indult meg az iskola reformálása, melynek során az addig katolikus tanulmányi rendszer protestánssá alakult át, s a tantárgyak a reformáció szellemében új tartalommal teltek meg. Munkájukban Gyulai István magyar és Ozorai István szász prédikátor, valamint a tolnai egyház prédikátorai is tevékenyen részt vettek,

amit közös humanista vállalkozásuk, az 1546-ban megkezdett és Fráter György által csak időlegesen késleltetett bibliafordítás is igazol.³²

Gyulai és talán Ozorai alkalmasint lektori feladatokat láttak el. Kezdetben Kolozsvárt is a rektor volt az egyetlen hivatásos oktató, de legkésőbb Tordai János működésétől kezdődően a rektor mellett -- mint láttuk -- lektor is tevékenykedett. Vizaknai szolgálata idején már két vagy ennél több tanár és a togátusok közül választott kollaborátorok készítették fel az iskola kisebb és nagyobb diákok csoportjára osztott ifjúságát magas színvonalú, lutheránus szellemű tanítással a reformáció küzdelmeire. Már Fekete Mihály megállapította, hogy "ez intézetben a tanítás azon színvonalig emelkedett, a melyen azon időben egy külföldi egyetemre készülő ifju képzettségének állani kellett s a mellyel, a kinek ily utazásra költsége nem volt, itthon pappá lehetett".³³

A tanrendszer középpontjában a trivium anyaga állt, de egészen bizonyos, hogy a teológiai képzés is helyet kapott az iskolai munkában. Az iskola tanárait a bibliai nyelvek alapos ismerete jellemezte, s így elképzelhetetlen, hogy ne fordítottak volna gondot ezek oktatására. Közismert, hogy Gyulai István a Jézus Sirah fia könyvének fordítását görög eredetiből javította ki, de a kolozsvári iskolában már 1545-től feltételezhetjük a héber nyelv jelenlétét is: Vizaknai Gergely, aki 1545-től 1552-ig a rektori tisztet viselte, Heltai bibliafordító munkaközösségében a héber szövegeket ültette át. Latin nyelvű kéziratos Genesis-kommentárja, valamint a Heltai-féle biblia általa irt lapszéli jegyzetei is arra valla-

nak, hogy a héber eredetit forgatta.³⁴ Fekete Mihály szerint szaktárgyai a teológia és az exegézis voltak, de semmi okunk nincs kételkedni abban, hogy hébert is tanított. Éppen Molnár Gergely példája bizonyítja, hogy a "lingua primigenia" mint tantárgy Károlyi Péter fellépte, az eddig feltételezett időpont³⁵ előtt megjelent Kolozsvárt.

A magas színvonalú iskola kialakításához szükséges nyelvismeret és nyomdai apparátus egyaránt biztosítva volt. Heltai Gáspár 1550-ben Hoffgreff Györggyel közös nyomdát állítatott fel, amely sorra jelentette meg a protestáns egyházi élet fejlesztését szolgáló, feltehetően széles olvasókörztségnek szánt könyveket.³⁶ Némelyikük, mint Luther kis katekizmusának első magyar nyelvű kiadása³⁷ és ennek bővített változata,³⁸ Heltainak "a gyermetskéknec es az egyéb együgyü keresztyeneknek épülésére" kiadott ábécés katekizmusa,³⁹ valamint az említett bibliafordítás kötetei az iskola tanulói számára is tankönyvül szolgáltak. Különösen népszerű volt a Jézus Sirah fia könyvének Tövisi Mátyás és Eszéki Szigeti Imre tolnai prédikátorok által megküldött fordítása.⁴⁰ A "keresztyén ifjak" oktatására szánt tankönyv darabját Gallen János könyvkereskedő 1582-ben tizenhat--húsz dénárért árusította.⁴¹ Hasonlóképpen elsősorban iskolai használatra készült "A Bölts Salamon királnac könyuei"⁴² között szereplő apokrifus irat, "A bölcsesség könyve" magyar fordítása. Az előbeszéd szerint Salamon írásait főként az ifjak forgathatják haszonnal, mert megtanulják belőle az önmérséklést és az engedelmességet.⁴³

Fráter György halálát követően a reformáció eszméinek

terjesztése és gyakorlati érvényesítése kevés ellenállásra talált. 1551-ben a kolozsváriak két prédikátoruk buzditására a ferences és domokosrendi szerzeteseket kiűzték a városból, kolostorukat -- amelyben nemsokára az iskola talált helyet -- felforgatták.⁴⁴ Mindez csak úgy volt lehetséges, hogy Heltai és elvbarátai a város lakosságának számottevő részét megnyerték az új tanoknak. Az országgyűlési határozatokból nyomon követhető hitelvi harc hullámai átcsaptak az iskola falain is. A kolozsvári intézetből került ki Dávid Ferenc, aki wittenbergi és frankfurti tanulmányai után előbb besztercei rektorként, majd 1552-ben petresi plébánosként működött.⁴⁵ Ez év vége felé vagy 1553 elején a betegeskedő Vizaknai utóda lett az iskola rektori tisztében.⁴⁶ Rektori tevékenységéről közelebbi adatok nem maradtak fenn. Erejét ekkor a Stancaro elleni harc és az erdélyi protestáns egyház megszervezése osztotta meg,⁴⁷ de nagy felkészültsége, erőteljes egyénisége bizonyára az iskolaügyben is éreztette hatását. Valószínű, hogy a teológiai képzés az ő működése idején központi helyet foglalt el az iskolai munkában.

Bármilyen magas színvonalat képviselt is a kolozsvári intézet, a teológiai képzés teljességre vitele az akkori viszonyok között csak külföldön történhetett. A magyar protestáns egyház kimagasló alakjai csaknem kizárólag azok közül kerültek ki, akik valamelyik külföldi egyetemen is megfordultak. Láttuk, hogy a kolozsvári egyház munkásai Wittenbergben fejezték be tanulmányaikat, s e szokás alól Molnár Gergely aligha képezhetett kivételt. Valószínű, hogy hazai tanulmányainak végeztével rövid ideig iskolai tanítóként működött, s

megtakarított pénzén vagy a kolozsvári intézet támogatásával jutott el a jóhirű egyetemre, hogy az artes septem liberales felsőbb fokozatát és a teológiát hallgassa. Nem lehetetlen, hogy még a tanulmányútja előtt folytatott gyakorlatok során kialakította latin grammatikáját, hiszen Wittenbergből visszatérve itthoni működését közvetlenül e nyelvtan kiadásával kezdte meg.⁴⁸

III. WITTENBERGI TANULMÁNYAI

Wittenberg, Luther és Melanchthon városa a reformáció központja volt. Az első schmalkaldeni háború -- amely az V. Károly vezette katolikus tábor győzelmével végződött -- az egyetemet is megingatta, de Móric szász választófejedelem 1548. január 8-án kiadott rendelete, az újjólag alkalmazott professzorok és Melanchthon európai tekintélye ismét talpra állította.⁴⁹ Az augsburgi interimet követően évente mintegy hat-száz--hét-száz tanuló írta be nevét az egyetem anyakönyvébe, míg a vetélytárs lipcsei egyetemre ez idő tájt beiratkozottak száma ennek legfeljebb a felét érte el. Különösen nagyarányú volt a Németország északnyugati vidékeiről és a Magyarországról származó diákok vándorlása.⁵⁰

Peregrináló diákjaink kezdettől fogva Wittenberget keresték fel a legszámosabban. Melanchthon 1560-ban bekövetkezett haláláig négyszáznegyvenkét magyarországi hallgatója volt az egyetemnek, ettől kezdve a 16. század végéig ötszázhetvenhat,⁵¹ s közöttük a magyar művelődés olyan jeles személyiségei, mint Sylvester János, Dévai Biró Mátyás, Heltai Gáspár, Méliusz Péter és Molnár Gergely. Ez utóbbi 1554. június 4-én immatrikuláltatta magát Gregorius Molnár⁵² vagy Gregorius Mónár Ungarus néven.⁵³ Együtt érkezett Debreceni Balázssal, aki 1561-ben a coetus széniori tisztét töltötte be.

A teológiai fakultáson a régi professzorok közül Bugen-

hagen és Major előadásait volt alkalma látogatni.⁵⁴ Johannes Bugenhagen -- egy hallgató szerint 1554-ben "senex decrepitus" -- egészen 1558. április 20-án bekövetkezett haláláig tanított. Az interim ellen Jónás próféta könyve exegézisének ürügyén harcolt, s nagy befolyást gyakorolt tanítványaira a Zsoltárok könyvéről és az evangéliumokról tartott magyarázataival.

Georg Major -- akit Károlyi Péter a "legjobb tanítómes-ter"-nek nevezett⁵⁵ -- az egyetem másik híressége volt. A németül nem tudó külföldi tanulóknak latin nyelven magyarázta a vasárnapi evangéliumi perikópát, s tárgyalta a katolicizmus és a protestantizmus közötti választanokat is.

Valószínű, hogy Molnár Gergely itthon szerzett héber nyelvtudását Johann Forster, a neves hebraista gyarapította, aki már Luthert is segítette az ótestamentumi iratok fordításában, s Joachim Camerarius befolyására lett 1539-ben a tübingeni, 1549-ben pedig a wittenbergi egyetem professzora.

Forster utódja, Paul Eber 1557 júniusában kezdte meg héber előadásait. Ezt megelőzően matematikát, asztronómiát és botanikát tanított, s magyarázta Plutarkhosz és Cicero műveit is. Melanchthon távollétében a dialektika, katekézis és a történelem oktatását vette át.

A wittenbergi professzorok fiatalabb nemzedékéhez tartozott Heinrich Möller, aki Wittenbergben folytatott tanulmányai után 1554. július 7-től vett részt a bölcsészeti fakultás munkájában, s főként a keleti nyelvek területén működött. Az ifjabb Caspar Cruciger 1556-ban a bölcsészet magisztere-ként Ovidius "Metamorphoses" és Cicero "De officiis" című mű-

veit magyarázta, a következő évben pedig a költészet tanára lett.

A wittenbergi egyetem legjelentősebb professzora Philipp Melanchthon volt. Bár Luther inspirációjára 1525-től bekapcsolódott a teológiai kar munkájába, mégis 1560. április 19-én bekövetkezett haláláig megmaradt a humanista tanulmányok középpontjába állított görög nyelv tanárának.⁵⁶ Előadásai, beszédei és disputációi azonban csakhamar szétfeszítették e diszciplína kereteit. Számbavételükkel széles körű oktatói tevékenységének csupán a háttérét rajzolhatjuk meg.

A görög költők sorában Homérosz, Hésziodosz, Pindarosz, Theokritosz, Theognisz, Szophoklész, Euripidész és Arisztophanész műveit, a prózairók sorában Thuküdidész, Aiszkhinész, Démoszthenész, Iszokratész és Plutarkhosz alkotásait magyarázta. A latin szerzők közül Ovidiust, Horatiust, Quintilianust, Liviust, valamint a szónok és filozófus Cicerót állította előadásainak középpontjába.⁵⁷ Művelte a dialektikát, retorikát és az arisztotelészi alapokon álló etikát, s bár maga a természettudomány ágaiban nem volt képes elmélyülni, képviselőinek -- elsősorban Ptolemaiosznak -- ismerője volt. Nagy befolyást gyakorolt hallgatóira beszédeivel és deklamációival, melyek történelmi, földrajzi, természettudományi és csillagászati tárgyak mellett orvosi és jogi kérdésekkel is foglalkoztak.⁵⁸ Irodalmi tevékenysége szoros kapcsolatban állt előadásaiival. A kollégiumokon szereplő görög és latin szövegeket nyomtatásban tette hozzáférhetővé hallgatói számára, grammatikai, retorikai és dialektikai tankönyvei pedig hosszú ideig a legnépszerűbbek közé tartoztak.

"Ez a Philep, akinél bölcsebbet nem lát a nap"⁵⁹ mint pedagógus áldásos hatást gyakorolt a magyarországi reformáció iskolai szervezetére és oktatásügyére is. Magyar tanítványainak száma négyszázra ment, s köztük volt található a hazai reformáció csaknem valamennyi vezéralakja. S ha nem ápolhattott is mindenki oly bizalmas baráti kapcsolatot a wittenbergi praeceptorral, mint Dévai Biró Mátyás, Stöckel Lénárt vagy Gyalui Torda Zsigmond, bizonyos, hogy nagyon sokan kaptak tőle egész életükre szóló indítást.⁶⁰

Az "Elementa grammaticae Latinae" című tankönyvre mint a hazai Melanchthon-recepció fontos állomására csak a közelmúltban hívta fel kutatásunk a figyelmet. Szerzője egyház- és irodalomtörténeti szerepének értékelésére azonban mindmáig nem került sor, noha Szikszai Fabricius Balázs, Károlyi Péter és Félegyházi Tamás mellett egyik kimagasló egyénisége volt annak a melanchthoni humanizmusnak, melynek szellemében a magyar reformáció oktatásügye kialakult. Jól tudták ezt a kortársak, hasonlóképpen Molnár 17. századi kiadói, s nem volt ismeretlen e tény Bod Péter előtt sem, aki a kolozsvári iskola kapcsán a következőket jegyezte meg: "Hic docuit eximius vir Gregorius Molnár, qui in Academia Vitebergensi... moram traxit, Philippique Melanchtonis institutioni arctius adhaesit".⁶¹

A wittenbergi egyetemen tanuló magyar csoport 1555. június 24-én állandó szervezetet alakított, amelynek előmunkálatai már 1554-ben, Molnár beiratkozásának évében megkezdődhettek.⁶² Célja volt az önsegély és a nemzeti összefogás biztosítása, a tudományos önképzésben való támogatás, illetve az egyetemi és az egyházi hatóságokkal való kapcsolat fenntartá-

sa. A krakkói magyar burza mintájára alapított Sanctissimus vagy Inclytus Nationis Ungaricae Coetus-ban ettől kezdve állandóan volt tíz--húsz magyar tanuló, akik ilyenformán tanulmányi, szociális és konfesszionális közösséget képeztek. E csoport melegágya lett a helvét irány terjedésének, 'minthogy a belőle visszatértek nagyobb része ennek szolgálatába állt.⁶³

Ez a konfesszionális betájoltság semmiképpen nem jelenti azt, hogy az újonnan alapított coetus tagjai helvét irányúak voltak, sem pedig azt, hogy a társaságot kálvini szellemben szervezték meg. S. Szabó József, Bucsay Mihály, Kathona Géza és mások szerint Molnár Gergely s tanuló társai ez időben a helvét felfogást követték.⁶⁴ E régóta kísértő nézet cáfolatául csak annyit jegyzünk meg, hogy Molnár itt-tartózkodása idején mindvégig lutheránus maradt, sőt külföldi tanulmányútjáról hazatérve, 1558-tól a még határozottan lutheri irányú kolozsvári iskola rektori tisztét töltötte be. Mint látni fogjuk, 1559 tavaszán, Heltai és Dávid átállását megelőzően sodródhatott a helvét irány felé.⁶⁵

Következésképpen elfogadhatatlanok azok a kísérletek, melyek a feltételezett helvét egység megteremtőjét Kakasfalvi Kakas György,⁶⁶ illetve Szegedi Gergely személyében⁶⁷ keresték. Bucsay Mihály -- egyebek között -- Szegedi előzetes genfi tanulmányútjára hivatkozott. Itt csak röviden utalunk arra, hogy Bod Péter szerint a wittenbergi tanulmányok előtt Molnár Gergely is eljutott a délnémet és a svájci reformáció képviselőihez. Közlését azonban később módosítanunk kell.

Téves következtetések származtak abból a feltételezésből is, mely szerint Melanchthon úrvacsoratanában a kálvini

közvetítő irány pozícióit foglalta el, s ez elősegítette tanítványai helvétizálódását. Tény az, hogy Melanchthon haláláig megmaradt a lutheri úrvacsoratan mellett,⁶⁸ s legfeljebb a hitvallási ellentétek kiéleződésétől óvakodó tanítása egyengette a másik fél felé a járható utat. A wittenbergi magyar társulat tagjai a maguk itthon vallott középirányú úrvacsoratanát nem tanulhatták tőle,⁶⁹ jóllehet hazánk a helvét szellemű reformáció megerősítését Németország felől kapta. S ennek elsőrendű közvetítője a diákcoetus volt.⁷⁰

A "politia nostra sanctissima"-nak és "ecclesia Hungarica"-nak is nevezett coetus tagjai az egyházfegyelmet gyakorolták. Első széniorukká az említett Kakasfalvi Kakas Györgyöt tették meg, "quique multos iam annos in Academia Vitebergensi vixerat",⁷¹ s aki már 1536-ban Krakóban is hasonló tiszteletet töltött be. A szervezet megalapítása idején Molnár Gergelyen kívül még legalább tizenhat magyar tanuló tartózkodott Wittenbergben.⁷² Érdemes némelyikükkel közelebbről megismerkednünk: a reformáció alapvető korszakának számos kiemelkedő egyénisége került ki közülük, ugyanakkor Molnár wittenbergi magyar környezete az ő tudományos fejlődése szempontjából is döntő fontosságú lehetett.

Balsaráti Vitus János 1555 nyara tájától Kakas György utódja volt a coetus széniori tisztében. 1557-ben a bolognai, majd a padovai egyetemre látogatott el, mely utóbbin orvosi tanulmányokat folytatott. Wittenbergből Olaszországba átutazóban Conrad Gessner zürichi orvosnál szállt meg, és Bullinger házában is vendégeskedett. Valószínű, hogy útjáról az eb-

ben az időben Svájcban tartózkodó Molnár Gergely is értesült.⁷³

Érdekes alakja volt Molnár környezetének az 1555. március 5-e óta ott tartózkodó Rákóczi Márton túróci diák, aki Wittenbergből kapcsolatot tartott fenn Conrad Hubert strassburgi lelkésszel, Bucer titkárával, s annak "Christias" című, kéziratban maradt énekgyűjteménye számára két latin nyelvű verset küldött. A strassburgi Hubert és Rákóczi Márton között közvetítő személy a peregrináló tanulótársak egyike lehetett.⁷⁴

1555. április 13-án lépett a hallgatók közé Thuri Farkas Pál, utóbb a coetus ötödik széniora, 'a Kálvin "Institutio"-ját magasztaló disztichon szerzője. Hazatérte után 1556-tól a tolnai, 1558-tól a sárospataki iskola rektoraként működött, a Molnárral fenntartott barátsága azonban nem szakadt meg. 1556-ban üdvözlő verset írt annak Kolozsvárt kiadott latin grammatikája mellé.⁷⁵

Kolozsvári Fodor Bálint 1555. június 5-e óta időzött Wittenbergben. Gyalui Torda Zsigmond ajánlotta mint rokonát Melanchthonnak 1555. március 14-én írt levelében, azt is kérve, hogy gyámoltja Melanchthon magánelőadásait hallgathassa.⁷⁶ Molnár Gergellyel és a kolozsvári iskolával való kapcsolatáról később részletesen beszélünk.

Ezeknek az ifjú tudósoknak a sorához tartozott Molnár Gergely, aki wittenbergi tanulmányainak befejezésével 1556-ban érkezett haza, legalábbis a későbbi kiadások előszavai és a korábbi bibliográfiák utalásai szerint ebben az évben je-

lent meg Kolozsvárt latin grammatikája.⁷⁷ Az 1556 körüli hazatérést igazolja az a tény is, hogy ő volt Thuri Farkas Pál tolnai rektorként írt körlevelének egyik címzettje.⁷⁸

IV. HAZATÉRÉSE, STRASSBURGI ÉS SVÁJCI UTJA

Első életrajzirói feltételezték, hogy a latin nyelvtan kiadásával kezdődött működése a kolozsvári iskolában.⁷⁹ Ezt az adatot az újabb irodalom is átvette.⁸⁰ A városi jegyzőkönyv azonban arról emlékezik meg, hogy Basilius István, 'az iskola rektora 1558. január 26-án vezette be Molnár Gergely magisztert a konzisztóriumba.⁸¹ A két adaton már Fekete Mihály megütöközt. Van olyan vélemény, amely Molnár hazatérésének idejét 1557 végére helyezi, s így a későbbi kolozsvári rektor tanulótársa lett volna Méliusz Péternek és Károlyi Gáspárnak.⁸² Ennek mind a latin grammatika kiadásának, mind a Thuri-féle levél megírásának körülményei ellene mondanak. Molnár Aladár szerint "nem lehetetlen, hogy Molnár G. vagy már a lectorul megválasztása előtt volt egyéb minőségben az iskolánál alkalmazva, vagy hogy egyáltalán alkalmaztatása előtt kinyomatta nyelvtanát".⁸³ Minden bizonnyal ez utóbbiról van szó, a rendelkezésünkre álló adatok legalábbis ezt igazolják. A kérdés így is válaszra vár: hol töltötte Molnár Gergely 1556 és 1558, Wittenbergből hazatérte és lektorrá választása között az időt?

Valószínűleg rövid ideig Kolozsvárt tartózkodott, ahol a lutheránus magyarságnak előbb Francesco Stancaro, majd Kálmáncsehi Sánta Márton tanai ellen folytatott küzdelme határozott állásfoglalásra készítette. Az előbbi 1553 tavaszán érke-

zett Kolozsvárra, s miután a Krisztus közbenjárására vonatkozó, nesztorianus jellegű nézetét az 1554--1555-ben tartott óvári, tályai és széki zsinatok elítélték, Dávid Ferenc és Heltai Gáspár írásban is argumentált ellene.⁸⁴ Dávid, aki akkor még alsóbbrendűnek tekintett rektori tisztségben is oly kimagasló tehetségnek adta tanújelét, hogy közkívánatra kellett éppen neki fellépnie a lutheránus papok védelmében,⁸⁵ 1555. október 6-án főpapi állást foglalt el Kolozsvárt.⁸⁶ Ebben a minőségben szállt sikra a szakramentáriusok "antesignanus"-a, Kálmáncsehi ellen, kinek az úrvacsora lényegére és a szertartásokra vonatkozó felfogása számos hívőben támasztott az eddig ismert tanokkal szemben kétségeket.⁸⁷ El kell vetnünk tehát azt a nézetet, mely szerint Dávid Ferenc 1552-től 1557-ig forgolódott a kolozsvári iskola rektori tisztségben, s csak magyar lutheránus püspökké való megválasztását követően adta át helyét a wittenbergi és jénai egyetemet megjáró Basilius Istvánnak, ki már lektori feladatokat látott el azelőtt.⁸⁸ E rektorváltás -- mint láttuk -- már 1555 őszén bekövetkezett. Basilius 1558-ig terjedő hároméves működése során feltehetően Vizaknai és Dávid szellemében készítette fel növendékeit a reformáció küzdelmeire. Az új eszmék terjedése sok feladattal terhelte szolgálatát, s ezért kapóra jött, amikor 1556-ban segítségére érkezett Molnár Gergely. Nekik, valamint a korábbi prédikátorok helyébe lépő Eszenyi Gervasiusnak, Derecskei Mihálynak és másoknak nem csekély részük lehetett abban, hogy 1556-ban a ferences és domokosrendi szerzeteseket végleg elűzték, a kolostorok képeit és szobraikat tűzre vetették, majd a fölösleges oltárokat valamennyi templomból eltávolították.⁸⁹

Molnár ezenfelül kiadta latin grammatikáját, s joggal feltételezhetjük, hogy Melanchthon 1556-ban Hoffgreff műhelyében megjelent nyelvtanát⁹⁰ is ő rendezte sajtó alá. Ennek mintájául ugyanis nem a korábbi brassói kiadás, hanem Jakob Mol-tzer átdolgozásának Joachim Camerarius gondozásában 1552-ben megjelent lipcsei változata szolgált, melyet az ifjú tudós wittenbergi tanulmányai során bizonyára maga is haszonnal forgatott. Határozott tankönyvkiadói programja egyszersmind fegyvertényül szolgált Stancaro ellen, aki Melanchthont mint "ter miserum grammaticum" kisebbitette,⁹¹ s kinek véleménye szerint "unum Petrum Lombardum plus valere quam C Lutherus, CC Melanchthones, CCC Bullingeros, CD Martyres, et D Calvini-nos".⁹²

Molnár Gergely Wittenbergből visszatérve kapcsolatba lépett a hazai reformáció képviselőivel. Különösen a Tolna és Kolozsvár egyházi és iskolai élete között fennálló összekötés bizonyult gyümölcsözőnek.⁹³ Thuri Párkás Pál tolnai rektorként már 1556-ban üdvözlő verset írt Molnár nyelvtana mellé, s megküldte Kolozsvárra "Idea christianorum Hungarorum" című körlevelét⁹⁴ is, hogy a török hódoltságban lakó keresztény magyarok életéről tájékoztassa barátját.⁹⁵

Molnár életének következő biztos adata 1558. január 26-a, a kolozsvári konzisztóriumba való bevezetésének napja. Hol töltötte az előző, 1557-es évet? Fényt vet erre Bod Péter "Historia Hungarorum Ecclesiastica" című munkájában közölt életrajza. Mivel ezt az iskola- és egyháztörténeti kutatások szempontjából is fontos tudósítást a szakirodalom mindmáig figyelmen kívül hagyta, az alábbiakban részletesen foglalko-

zunk vele.

Bod Péter művének abban a fejezetében, amelyben a kolozsvári iskola történetét tárgyalja, Molnár Gergelyről a következőket mondja el:

"Hic docuit eximius vir Gregorius Molnár qui in Academia Vitebergensi, postquam apud Argentinenses ac Helvetos studiis, ex consuetudine Transylvanorum istius aevi, operam dederat, aliquamdiu an. 1553 moram traxit, Philippique Melanchtonis institutioni arctius adhaesit. Reversus in Transsylvaniam in Gymnasio Kolosvariensi Lector creatus, institutioni iuventutis summo studio incubuit. Edidit ibidem brevem quandum Grammatices synopsis, Typis Casparis Heltai an. 1556. Quae ad nostra usque tempora in omnibus fere Transyl. et Hungariae scholis pro norma discentibus fuit proposita. Defendebat in materia Sacramenti Argentinensium Helvetiorumque sententiam acerrime. Evenitque exinde ut paulo inclementius iudicium de eo tulerint scriptores Transylvani Saxonum partibus addicti. Fuit vir Linguarum peritus, acris ingenii ac profundae eruditionis. At brevis aevi; anno enim 1558 in vivis esse desiit".⁹⁶

Bod szerint tehát Molnár nemcsak Wittenbergben folytatott tanulmányokat, hanem felkereste a délnémet és a svájci szellemi központokat is.⁹⁷ Hogy megfordult-e az említett helyeken, vagy csupán "in materia Sacramenti" megfogalmazott véleményét eredeztette a történetíró egy feltételezett strassburgi és svájci látogatásból, az adatok hézagossága miatt nehezen dönthető el. Neve az egyetemi anyakönyvekben nem fordul elő, bizonyos egybevetések alapján azonban következtetni le-

het 1557 körüli peregrinációjának hihető voltára.

Ezekben az években a Wittenbergben tanult s ott a reformáción belüli teológiai ellentétekkel megismerkedő magyar diákok közül többen keresték a személyes érintkezést a helvét irányú reformáció vezéralakjaival. Balsaráti Vitus János 1557-ben Olaszországba átutazóban Conrad Gessner zürichi orvosnál szállt meg, és Bullinger házában is vendégeskedett.⁹⁸ 1556 márciusa óta tartózkodott Wittenbergben Károlyi Gáspár, aki 1557 nyarán innen ment Strassburgba, majd a svájci egyetemekre.⁹⁹ Velük egyidőben Szegedi Gergely debreceni lelkész is megfordult Genfben. Bizonyára Kálvin tekintélye, semmint az egyetem alapítása előtt fennálló középfokú Rive-kollégium vonzotta őt oda.¹⁰⁰ Érdekes kapcsolatba került Strassburggal Molnár wittenbergi tanuló társa, Rákóczi Márton, aki Conrad Hubert "Christias" című énekgyűjteménye számára latin költeményeket küldött.¹⁰¹ 1557-ben indult külföldre Gönczi Kovács /Fabricius/ György, később a tiszántúli egyházkerület püspöke.¹⁰² Talán már ekkor felkereste azokat az olasz, német és francia egyetemeket, melyeken 1560 után összesen nyolc esztendő telt.

Valószínű, hogy e -- jórészt a helvét tanok magyarországi terjedésével összefüggő -- peregrinációs hullám Molnár Gergelyt is magával sodorta. Életében az 1557-es év kitöltetlen, s így elérhet benne egy ilyen tanulmányút. Bod Péter ugyan jóval korábban, a wittenbergi tartózkodás elé helyezi annak idejét, de erre alighanem David Hermann kéziratos művének a Molnár halálára vonatkozó téves adata¹⁰³ készítette. A reformáció irányai között tájékozódni igyekvő diák Kolozs-

várra visszatérve Melanchthon tanításában és közvetítő magatartásában talált nyugalmat, útja azonban magyarázatot adhat gyors, Dávid és Heltai átállását is megelőző helvét fordulatára.

Ennek legvalószínűbb időpontja 1559 tavasza, Molnár rektori működésének második esztendeje. Irányváltoztatását követően hamarosan a helvét tanok hívei közé tartozott valamennyi kolozsvári lelkész, a régebbi időtől fogva szakramentárius hajlandóságú papok egész csoportja és számos nemes. Dávid Ferenc még lutheránus püspöki tisztjéről is lemondott, hogy függetlenül szentelhesse oda magát az új felfogás hirdetésének. "Addidit illi stimulum -- mondja Christian Schesaeus -- ut ad eam partem inclinaret Georgius /!/ Molnarus, Claudiopolitanae scholae rector, excellenti ingenio et eruditione haud vulgari praeditus".¹⁰⁴ Antonio Possevino szerint "come nell' Ungheria il Calvinismo andava serpendo, essendo statì chiamati a Kolozsvár un certo Luca di Agria per predicante, et un Gregorio Molnár per rettore della scuola, amendue Calvinisti, costoro fecero che Francesco David non solo lasciasse il Luteranesimo, ma che insieme in pubblico lo detestasse et abiurasse".¹⁰⁵ Kopácsi István, Méliusz Péter, Heltai Gáspár, Dávid Ferenc és Molnár Gergely 1559. augusztus 18-án már együtt vettek részt a nagyváradai értekezleten, melynek célja tanításbeli egységük, egységes magatartásuk kidolgozása volt.¹⁰⁶

V. A KOLOZSVÁRI ISKOLA ÉLÉN

1. Az intézet újraalapítása

A 16. század második felétől a töröktől nem háborgatott városok iskoláinak élete ismét felfelé ivelt: a reformáció új felvirágzás felé indította mind a városi-plébániai, mind pedig a humanista városi iskolákat.¹⁰⁷ Az 1556. november 25-re összehívott országgyűlés megállapodott abban, hogy a királyné -- miután elintézte a káptalanok ügyét -- Marosvásárhelyen és Kolozsvárt tudományos iskolát állíttat fel, "in quibus juven-tus recte doceatur".¹⁰⁸

A megszűnt kolostorok épületeinek felhasználásáról az 1557. február 6--15-i gyulafehérvári részgyűlés hozott újabb határozatot. A rendek -- tekintettel arra, hogy az ifjúság tanításának elhanyagolása miatt a műveletlenség nap mint nap fokozódik -- "pio ducti zelo publicis usibus et ornamentis sanctissime consulere volentes supplicarunt Maiestati Regina-lj, quod quoniam capitulares publico regnicolarum statuto e-recti sunt et secta monachorum explosa est, dignetur sua Ma-iestas Reginalis certa loca videlicet claustra monachorum pro gimnasijs seu scholis in quibus juvenus per viros doctos et linguarum peritos pie et in solidum in omni disciplinarum ge-nere erudiatur, clementer deputare. Quorum supplicacionis ha-bita benigna ratione Maiestas sua claustra monachorum duobus

jñ locis unum jñ oppido Wasarhel et unum e duobus jñ ciuitate Coloswariensi fundatis, quod commodius visum fuerit, clementer in hunc usum deputare dignata est".¹⁰⁹

Az 1557. június 1-re Tordára összehívott országgyűlés az egyik tanintézet helyéül Kolozsvárt a domokosrendiek kolostorát jelölte ki, a tanulók támogatására pedig évi száz forint segélyt szavazott meg.¹¹⁰ Ekkor kapta meg az iskola a Kolozsvár területe dézsmanegyedének négyötödét, amit 1562. szeptember 1-én János Zsigmond is megerősített.¹¹¹ 1557-ben a város támogatása sem maradt el, ugyanis Fodor István bíró a domokosrendi szerzetesek kertjét az iskolának adományozta.¹¹²

2. Basilius örökében

Az újraalapított tanintézet megszilárdításának feladatát Molnár Gergely örökölte, kinek 1557 végére tehető hazaérkezése szerencsésen találkozott a magasan képzett, "docti et linguarum periti" munkaerők beállítására vonatkozó programmal. Életének fontos állomása ez, hiszen azokban az iskolai és vállalási eseményekben, amelyeknek hamarosan ő is résztvevőjévé válik, Kolozsvárnak központi jelentősége van. A városi tanács jegyzőkönyve arról tanúskodik, hogy Basilius István, az iskola rektora 1558. január 26-án vezette be Molnár Gergely magisztert a konzisztóriumba.¹¹³ Jakab Elek szerint "valószínű, hogy utóbbi ekkor lépett be az első helyett annak rectori állomásába". Molnár azonban egyelőre lektori feladatokat látott el, s csak ez év tavaszán vette át az iskola vezetését a magyar prédikátori állásba távozó Basiliustól.¹¹⁴ Az új tanító

munkába állásának időpontja általában a téli időszak vége, április 24-e, Szent György napja volt a reformátusoknál.¹¹⁵

A tanítványok egyenletes színvonalú oktatását a Molnár oldalán fungált lektorok biztosították. A városi tanács és a centumvirátus 1558. május 28-án hozott határozata szerint, mivel Dávid Ferenc plébános azt kívánta, hogy a kolozsvári bíró fiát, Fodor Bálintot alkalmazzák az iskolában lektornak, a plébános vizsgálja meg képzettségét: ha kielégítőnek találja, legyen lektorra. S ha rajta kívül még két vagy három személyt találnak, aki lektorságra alkalmas, meg kell fogadni, s a plébános fizesse őket a negyed jövedelméből.¹¹⁶

Kolozsvári Fodor /Crispus/ Bálint Molnár tanuló társa volt a wittenbergi egyetemen.¹¹⁷ Gyalui Torda Zsigmond ajánlotta mint rokonát Melanchthonnak 1555. március 14-én írt levelében.¹¹⁸ Vajon mi adhatott okot az "eruditio"-ját illető óvatosságra? A magyarázatot alighanem Fodor konfesszionális elhajlásában kell keresnünk.

Ismert az a tény, hogy Kálmáncsehi Sánta Márton 1557 januárjában "in Transylvaniam transiens junctis Lud. Szegedini, Laurentii Perek et Valentini Crispi Colosvariensis Pastoris Ecclesiae Tordensis studiis, Reformatae Ecclesiae causam in illis quoque oris strenue asseruit."¹¹⁹ Az akkor még tordai prédikátorként¹²⁰ működő Fodor a helvét tanok hívéül szegődött, mert az 1557. június 13-i kolozsvári hitvitán a többségben lévő lutheránusok elítélték Kálmáncsehi, Szegedi Lajos és Fodor Bálint református tanítását.¹²¹ Ez utóbbi valószínűleg elkísérte mesterét az ugyanezen év szeptemberében Kolozsvárt tartott hitvitára is, de legkésőbb az 1558. március

27-re összehívott országgyűlést követően el kellett pártolnia a helvét iránytól, mivel 1558 májusában másképp nem választhatták Kolozsvárra tanárnak: Molnár Gergely ekkor még határozottan lutheri irányú iskolát vezetett, Dávid Ferenc pedig a királyné rendeletei alapján megkövetelte a kolozsvári tanácstól, Hogy tagjai nyilvános hitvallást tegyenek.¹²² Irányváltoztatása és lektorrá választása mellett szól az a körülmény, hogy 1558-ban üdvözlő verset írt a lutheránus Christian Schesaeus "Elegia de falsis prophetis" című gyűjteménye¹²³ mellé.

A Molnár oldalán működött lektorok közül másokat nem ismerünk, jóllehet a városi tanács fenti határozata arra mutat, hogy Fodor Bálint nem egyedül töltötte be ezt a tiszte-t. Basilius István testvére, Balásfy Ferenc, egy 1571. évi adat szerint orvosdoktor, az 1565. évi városi számadás szerint 1564-ben "in schola civitatis lectore vacante tribus mensibus lectoratum exercuisset".¹²⁴ Bizonytalan, hogy lektori szolgálata az ez év áprilisában elhunyt Molnár Gergely működésének idejére esett-e.

3. Egy 16. századi nyomtatványunk megjele-nése idejének meghatározásához

Andreas Thorwächter, Székely Sándor, Joseph Trausch és az őket követő bibliográfusok szerint az újegyházi /Lesch-kirch/ származású Johann Femmich /Femmigerus/ 1540 és 1564 között a kolozsvári lutheránus, utóbb unitárius iskola lektora volt, s tevékenyen részt vett Molnár Gergely latin nyelvtan-könyvének szerkesztésében.¹²⁵ Ezt az adatot az újabb irodalom

is átvette.¹²⁶ Szilvási János Femmich halála alkalmából irt epicedionjából¹²⁷ azonban nem nehéz kiolvasni, hogy az 1546. augusztus 27-e előtt született ifjú huszonegy éves korában érkezett Kolozsvárra, ahol 1574-től praefectusi, 1580 őszétől 1586. július 27-én bekövetkezett haláláig pedig rektori feladatokat látott el.¹²⁸

E rövid életrajzból az is kitűnik, hogy a rektori címet viselő Femmich névvel jelzett "Liber ad Emtorem" című vers, melyet a Molnár-féle grammatika 17. századi példányai tartottak fenn, egy 1585 ősze és 1586 augusztusa között megjelent kiadás mellé íródott. Nagyon valószínű, hogy Molnár nyelvtanának könyvtáblából kiáztatott levelei¹²⁹ ebből az editióból őriztek meg töredékeket.

VI. ISKOLASZERVEZÉSI TÖREKVÉSEI, PEDAGÓGIÁJA

Amint láttuk, a kolozsvári iskola vezetői az egymást három--hat évi időközben változó rektorok voltak, akik a frankfurti, jénai vagy svájci tanulmányok előtt a wittenbergi egyetemet látogatták. Bizonyosra vehető ezért, hogy az iskolaszervezés és oktatás feladatainak megvalósításánál ottani tapasztalataikat hasznosították, amennyiben a nevelés végső céljául a belülről fakadó vallásosságot, a melanchthoni--sturmi "sapiens atque eloquens pietas"-t, ennek eszközeül pedig a humanisztikus műveltséget jelölték meg.

Az oktatás alapját itt is a trivium tantárgyai, a grammatika, a dialektika és a retorika alkották. A tanulók a korszerűsített latin nyelvtan elemeinek bevéssével, a klasszikus szerzők tervszerű tanulmányozásával s ezzel kapcsolatban a művészi szónoklat és a dialektika elméleti fogalmainak és gyakorlati készségeinek elsajátításával felkészültek a quadriviumnak megfelelő tanfolyamra, melynek tárgyaiul Melanchthon a görög nyelvet, a fizikát, az euklidészi geometriát és a ptolemaioszi asztronómiát határozta meg.¹³⁰

Molnár Gergely idejében már bizonyos, hogy a kolozsvári városi-plébániai iskola humanista iskolává alakulásának folyamata az oktatási módszer részleteit illetően is végbement. Az iskola belső szervezetére lehet következtetni a városi tanács 1558. május 28-án hozott határozatából: a lektorok vezetésé-

vel a kolostorépületben folyik ezután a nagydiákok oktatása, míg a többiek -- tehát az alsóbb tanulmányokat folytató növendékek -- a rektorral a régi iskolaépületben maradtak. Közös harangszóra kezdtek és fejezték be a leckék meghallgatását.¹³¹ A két vagy ennél több tanár és a togátusok közül választott kollaborátorok alkalmazása arra mutat, hogy a hallgatók az elsajátításra kerülő tananyagrészek alapján osztályokat alkottak, s ez a felosztás alighanem a melanchthoni háromtagozatos iskolamodell¹³² követte.

Az első szinten a növendékek először a betűkkel, számjegyekkel ismerkedtek, majd az anyanyelvi és latin szövegek olvasását, írását gyakorolták.¹³³ Tankönyvül Luther kis katekizmusának magyar nyelvű kiadása és Heltainak "a gyermetskének es az egyéb együgyü keresztyeneknek épülésére" szánt ábécés katekizmus szolgált. Mint láttuk, elsősorban iskolai használatra készült a Jézus Sirah fia könyvének Tövisi Mátyás és Eszéki Szigeti Imre által megküldött fordítása is. Ezzel párhuzamosan elkezdődött a latin--magyar szópárok, illetve az anyanyelven megmagyarázott latin nyelvű szentenciák emlékezetbe vésése. Ez utóbbiak forrása a Cato neve alatt fennmaradt sorpárgyűjtemény volt, melynek az egyszerűbb klasszikus tananyaggyűjtesben elfoglalt helyét Luther Aesopushoz írt előszava biztosította.¹³⁴ A "Disticha moralia" harmadik és negyedik könyve az Ausoniusnak tulajdonított aforizmagyűjteménnyel együtt 1566-ban Kolozsvárt is napvilágot látott.¹³⁵

Az olvasás gyakorlását az elemi latin nyelvtankönyv, a "Donatus"-könyvecske megtanulása követte. Aelius Donatusnak a tanulók elemi fokon való oktatását célzó és az egész közép-

korban használt "Ars minor"-ja a reformáció idején sem vesztett népszerűségéből. A növendékek e könyvből alaposan megtanulták a szófajok meghatározását, a mintapéldákat, ezenkívül a névszó- és igeragozás, valamint a melléknévfokozás paradigmáit. A kolozsvári nyomdatulajdonosok a tényleges iskolai igényeket kívánták kielégíteni, amikor e grammatikát 1550 és 1554 között,¹³⁶ 1554-ben¹³⁷ és 1565-ben¹³⁸ ismételten megjelentették. Ezek a kiadások mind a számos átdolgozások egyike, a Leonhard Culmann-féle változat¹³⁹ alapján készültek. Az 1565-i kiadás címlapja ugyan sajtó alá rendezőként Molnár Gergelyt nevezi meg, "ez azonban csak annyit jelent, hogy az Molnár kolozsvári működésének idején, több más tankönyvével együtt jelent meg".¹⁴⁰

A második szinten a latin nyelvtudomány részletes és rendszeres tanulmányozására, ezzel kapcsolatban a latin beszédkészség birtokbavételére került sor. A tanítás törzanyagát Melanchthon "Grammatica Latina" című nyelvtankönyve képezte; ennek Jakob Moltzer átdolgozásában először 1552-ben megjelent változata¹⁴¹ 1556-ban hagyta el a kolozsvári nyomda sajtóját.¹⁴² A lényegében Donatuson alapuló, de a humanista nyelvszemlélet eredményeit is felhasználó grammatikai képzés az orthographia, prosodia, etymologia és syntaxis szabályainak elsajátításával a növendékek kezébe adta azt a kulcsot, amely a klasszikus szerzők műveihez a hozzáférkőzést biztosította. Az oktatásban beállott nehézségek ösztönözhatték Molnár Gergelyt arra, hogy ugyanebben az évben megjelentesse "Elementa grammaticae Latinae" című művét,¹⁴³ amely nem egyéb, mint Melanchthon nyelvtanának a helyi igényekhez igazított ki-

vonata, s így a Donatus-féle elemi és a Melanchthon-féle részletes grammatikák között közbülső, nélkülözhetetlen tankönyvnek bizonyult.¹⁴⁴

Hogy a latin nyelv oktatása központi helyet foglalt el az iskolai munkában, megállapítható abból is, hogy Molnár Gergely kérdés--felelet formában feldolgozva iskolai használatra alakította át Thomas Linacre¹⁴⁵ grammatikáját, amely "Thomae Linacri grammatices compendiosa per quaestiones explicatio" címmel 1566-ban jelent meg Heltai nyomdáján.¹⁴⁶ A kolozsvári kiadás nem az angol nyelvű eredeti, hanem annak George Buchanan latin fordításában először 1533-ban közzétett változata alapján készült. Ez utóbbit Molnár Wittenbergben bizonyára maga is haszonnal forgatta: az egyetem Melanchthon által 1546-ban módosított statútumai szerint a bölcsészeti fakultáson Linacre nyelvtankönyvét tanulmányozták.¹⁴⁷

A harmadik szinten a klasszikus szerzők tanulmányozása következett, egybekötve a dialektika és a retorika elméleti fogalmainak elsajátításával.¹⁴⁸ A humanista latin iskola a költők fejedelmét Vergiliusban látta;¹⁴⁹ neve a 16. századi protestáns tantervekben harmincegy, Horatiusé pedig -- akit formai gazdagsága és megtisztogatott verseinek velős tartalma tett közkedvelté -- tizenegy esetben fordul elő.¹⁵⁰ A latin társalgási nyelv birtokbavételére Plautust és Terentiust, a szónoki prózáéra Cicerót tekintették a legalkalmasabb mesternek.¹⁵¹ Ez utóbbinak művei -- melyeket 1554--1556-ban Melanchthon és az ifjabb Caspar Cruciger is előadásainak középpontjába állított -- a retorika és a dialektika összefonódása következtében egyszersmind a logikai szabályok példáivá lettek.

A retorikai tanulmányok¹⁵² segédkönyveként használták Bartholomäus Westheimer¹⁵³ művét, amely "Troporum, schematum ac figurarum communium libellus ex variis authoribus in usum studiosorum theologiae et bonarum artium collectus" címmel 1562-ben került ki a helyi nyomdából.¹⁵⁴ Fő része a szónoki beszéd elemeinek, a szóképeknek és a beszédbeli fordulatoknak gyűjteményét tartalmazza. A címlap után Heltai Gáspár ajánlása Csáki János Boldizsárnak szól, "adolescenti Balthasaro Czakio, in schola Claudiopolitana bonis artibus ac disciplinis operam danti".¹⁵⁵ Westheimer könyve később sem vesztett népszerűségéből, s forrásul szolgált Pécseli Király Imre 1612-ben közzétett "Isagoges rhetoricae libri duo" című munkájához.¹⁵⁶

Akadémiát végzett tanítóink előtt nem volt ismeretlen Melanchthon szónoklattana sem, amely "De rhetorica libri tres" címmel 1519-ben látott napvilágot Wittenbergben.¹⁵⁷ 1521-ben Hagenauban jelent meg a második, majd 1531-ben Georg Rhaw műhelyében a harmadik kiadása. Fejezetei a szónoki beszéd részei, a cicerói--quintilianusi beszédfajták, valamint a retorikai díszítő alakzatok szerint haladnak.¹⁵⁸ A szerző művével nemcsak "in bonis autoribus legendis", hanem a bibliai iratok stílusának tanulmányozásában is segítségére akart lenni az ifjúságnak, ezért az ókori görög és latin retorikák hagyományos irodalmi anyagát teológiai tárgyú szemelvényekkel egészítette ki.¹⁵⁹

Hogy a retorika ilyen erőteljes felkarolása mellett a dialektika oktatása sem játszhatott jelentéktelen szerepet, megállapítható abból is, hogy Molnár Gergely "Erotematum di-

alectices libri tres, studiosis scholae Claudiopolitanae" címmel logikatankönyvet állított össze, amely 1564--1565-ben hagyta el Heltai nyomdáját.¹⁶⁰ Voltak, akik megjelenését 1558 tájára helyezték,¹⁶¹ ilyen korai időpontban azonban nincs számára hely a kolozsvári kiadványok sorában. A mű beosztása és a felhasznált grammatikai--logikai példák tanúsága szerint a forrás Melanchthon dialektikája lehetett, amely "Erotemata dialectices" címmel először 1547-ben jelent meg Wittenbergben.¹⁶² Molnár logikakönyve azonban terjedelmesnek és nehezen tanulhatónak bizonyult, ezért Simon Fischer unitárius tanár, a kolozsvári kollégium szász tagozatának lektora¹⁶³ tanítványai kérésére 1599-ben átdolgozta.¹⁶⁴

A szónoklattan mint a kiszámított hatás művészete befolyása alá vonta a költészetet is, és a poétika nem volt több a verselés szabályainál és a műfajok ismertetésénél.¹⁶⁵ A diákok a latin grammatika keretében korábban már részletesen tanultak a szótagok kvantitásáról, a verslábakról, a használatosabb versszakokról és prozódiai figurákról.¹⁶⁶ Az alapvető verstani--poétikai ismereteknek az elmélyítését célozta Károlyi Péter "Institutio de syllabarum et carminum ratione" című munkája, amely 1567-ben látott napvilágot.¹⁶⁷ A kolozsvári iskola e képzés eredményeként arra a versírói készség-szintre kívánta eljuttatni növendékeit, amellyel a Heltai Bonfini-kiadását magasztaló Szikszai Fabricius-tanítványok¹⁶⁸ vagy a Károlyi poétikájában közzétett mintaversek szerzői rendelkeztek.

A trivium stúdiumainak ez a középpontba állítása nem zárja ki azt a feltételezést, hogy a kolozsvári iskola már

1564 előtt a "gymnasium" rangjára emelkedett, melyen a quadrivium tárgyait is előadták, sőt végső fokon a filozófia és a teológia alapelemeinek megismertetésére is sor került. Itt is akadt egy Molnár Gergely, akár Sárospatakon Szikszai Fabricius Balázs vagy Tolnán Dombrói Péter, kinek működése során a septem artes liberales teljes anyaga megelevenedett úgy, hogy a növendékek in spiritualibus fel voltak készítve a külföldi akadémiák látogatására.¹⁶⁹

Valószínű tehát, hogy a görög és héber nyelvismeret megszerezhető volt a kolozsvári iskolában. Nemcsak Molnár személye biztosíték erre, hanem az oktatás irányvonala is. Már Vizaknai Gergely és Gyulai István a melanchthoni humanizmus szellemében tevékenykedett, ami ebben a vonatkozásban a bibliai nyelvek alapos ismeretét jelenti. Károlyi Péter -- kinek szaktárgyai a latin, görög és héber nyelvek voltak -- "Elementa Graecae grammatices" címmel tankönyvet¹⁷⁰ szerkesztett, jó előre fölöslegessé téve a wittenbergi "Philippus Magister" grammatikáját. Annak emlékeztét, hogy Molnár Gergely is irt görög nyelvtant, Bod Péter tartotta fenn egyháztörténeti munkájában.¹⁷¹ Tudósítását azonban csak nagy kétkedéssel fogadhatjuk. Hogy a kolozsvári iskolában jól meg lehetett tanulni héberül, azt igazolni látszik Tolnai Fabricius Bálint példája, aki Molnár és Szikszai Fabricius növendékeként korának egyik legkiválóbb magyar hebraistája volt.¹⁷²

A kolozsvári iskola tudós rektora nemcsak filológiai készségének adta tanújelét, hanem Dávid Ferenc és Heltai Gáspár oldalán jelentős szerepet játszott a református egyház végső megszilárdításában is. E helvét felfogással társult hu-

manista szellemnek jellegzetes hajtása Kolozsvárt megjelent két műve: nagyobb¹⁷³ s rövidebb, elemi iskolai használatra szánt latin nyelvű katekizmus. ¹⁷⁴ Az utóbbi, évszám nélküli kiadványról már Szabó Károly feltételezte, hogy 1564-ben került ki a nyomdából, mivel egyetlen ismert példánya Molnárnak 1564-ben közzétett "Catechesis scholae Claudiopolitanae" című, magasabb teológiai képzettséget adó hittankönyvével egybekötve maradt fenn. ¹⁷⁵ Szabó feltételezését a szerző e nagyobb katekizmusához csatolt utószava is megerősíti. ¹⁷⁶

A "Catechesis" fő része tizenhét fejezetben a református hit tételeit tárgyalja úgy, hogy az úrvacsoratan a kálvini, a predestináció tana pedig a zwingliánus felfogást tükrözi, "amennyiben szól ugyan a reprobosokról is, de a lényegét annyira az electióban találja, hogy nem is említi a reprobatiót, annál kevésbé tünteti fel amazzal egyenértékű, annak megfelelő ellenirányú ténykedésnek". ¹⁷⁷ Nagy Barna szerint a könyv anyaga jórészt a wittenbergi "Examen ordinandorum" melanchthoni szövegéből van merítve, amint hogy az utolsó leveleken olvasható imádságok is Melanchthontól származnak. ¹⁷⁸ Bizonyosnak látszik, hogy Molnár e magas színvonalú, erősen trinitárius és református szellemű tanítással a teológiai ismeretekben mélyen meggyökerezett növendékek népes raját bocsátotta ki Kolozsvárról.

Igy Hunyadi Demeter erdélyi unitárius püspök széles körű műveltségének alapjait a "nagy tudományú és kitűnő szorgalmú" Molnár Gergely keze alatt vetette meg. 1565-ben üdvözlő verset írt Heltai Bonfini-kiadása mellé, 1566 tavaszától pedig az enyedi iskola rektori tisztét töltötte be. Bár hijá-

val volt a színvonalasabb iskola irányításához szükséges külföldi tapasztalatoknak, feladatát mégis oly eredményesen látta el, Hogy Enyedi György szerint a szomszéd városokban nem volt ilyen jónevű és látogatott gimnázium.¹⁷⁹

Hasonló következtetés levonását teszi lehetővé Tordai Ádám példája. 1565-ben ő is növendéke volt Szikszai Fabriciusnak, majd 1566. május 20-án a wittenbergi egyetemre iratkozott be. Külföldi tanulmányútját több éves, alkalmasint Kolozsvárt nyert kiképztetés előzte meg. Mint a marosvásárhelyi iskola rektora Dávid Ferenccel, Méliusz Péterrel, Károlyi Gáspárral és másokkal együtt részt vett az 1569. október 20--25-i nagyváradai hitvitán.¹⁸⁰

1563-ban Molnár tanítványai közé tartozott Abafáji Gyulay Pál, utóbb Báthori István titkára és Báthori Zsigmond főkamaraása, Kiről nemeslevele is megállapítja, hogy "simul atque per aetatem licuit, statim te liberalibus studiis addixisti, tantaque docilis ingenii felicitate disciplinas omnes es complexus, ut maximum statim in iis progressum faceres".¹⁸¹

Itt végezte iskoláit Lucas Kratzer, a szász szellemi élet kimagasló egyénisége. 1569-től Bázelen, 1571. november 12-től Heidelbergben folytatott egyetemi tanulmányokat,¹⁸² majd Uzoni Fosztó István szerint jegyzőként működött Kolozsvárt.¹⁸³ Fia lehetett annak a Kratzer György kolozsvári szász lelkésznek, aki unitárius részről jelen volt a már hivatkozott nagyváradai hitvitán.¹⁸⁴

A vonzóerő, amely hatott rájuk, Molnár Gergely rektor személye, az első igazi pedagógus Kolozsvárt, aki tanárként kezdte, s úgy is végezte. Csak mint kivételes adottságú, a

tanításért lelkesedő papnövendék szánhatta rá magát, hogy életfogytiglan az iskolában maradjon, hiszen nemcsak jövedelme volt kisebb a plébánosénál, hanem élelmét is annak asztaláról kapta, az iskolában lakott, tehát saját otthonát és családot sem alapíthatott.¹⁸⁵ Itt ismerkedünk meg vele közelebbről, a Wittenberget és a helvét szellemi központokat megjárt fiatal tudóssal, aki alapos humanista képzettséggel, de a melanchthoni "sapiens atque eloquens pietas" szellemében vezette be tanítványait a trivium és a quadrivium tárgyaiba.

Tanította a latin grammatikát, mert a tudományos ismeretek eredményei csak ennek elsajátításával váltak hozzáférhetővé. Foglalkozott a görög és héber nyelvekkel, arra törekedve, hogy ezek a bibliai iratok eredeti szövegükben való tanulmányozását szolgálják. Szívesen tárgyalta a vitatkozás logikai szabályait, s nevelt a gondolatok retorikai eszközökkel megformált kifejezésére. Végző fokon növendékeinek filozófiai és teológiai kiképzését is biztosította, melynek segítségével azok bármelyik külföldi akadémián folytathatták tanulmányaikat. Mint a reformáció második nemzedékének európai színvonalon képzett tanára jó pedagógiai érzékkel összeállított számos gyakorlatilag használható, a kor igényeinek megfelelő tankönyvet. Közülük a legnépszerűbb latin nyelvtan volt, melynek Alvinczi-féle változata a 17--18. században számtalan kiadást ért meg, és még a múlt század első évtizedeiben is közkézen forgott. Érdemeit Thuri Farkas Pál ékes latin versben méltatta:

Omnino est brevisitas includens plurima paucis
Artificis prudens erudientis opus
Haeret enim citius, perceptaque tempore crescit,
Et se foecundi seminis instar habet.
Quod breve perdit opus, puerorum legit in usum
Pegasei Molnar gloria magna chori.
Accipe sementem Musarum sedula pubes,
Flore tibi vario fiet amoenus ager
Pullulat inde seges preciosis consita plantis,
Ingenio eventum qui probat, usus erit.¹⁸⁶

Molnár hatusztendős rektori szolgálata alatt buzgón védelmezte egyházát, és nagy tudománnyal szolgálta annak szellemi előrehaladását. Csatlakozása a helvét hittani felfogáshoz az iskola addig lutheránus szellemének az új irányzat értelmében való átalakulását indította el. Kopácsi Istvánnal, Méliusz Péterrel, Heltai Gáspárral és másokkal együtt részt vett az 1559. évi nagyváradi zsinaton, melynek az volt a fő célja, hogy az erdélyi magyarságot megnyerje a helvét tanoknak. Jól ismerte tehát a svájci reformátorok tanításait, s azok elemeit hűséggel tolmácsolta növendékeinek. A váratlanul elhalt tudósban az akkor még helvét vallású Dávid Ferenc egyik harcostársát veszítette el, kivel szerette volna végigjárni hitvitáinak nehéz útját. Munkásságát Szikszai Fabricius és Károlyi Péter folytatta tovább Laskai János és Szenczi Molnár felé.

VII. HALÁLÁNAK IDEJE

Azzal a téves állítással szemben, amely Molnár Gergely halálának évét 1558-ra helyezi,¹⁸⁷ a rendelkezésre álló adatok egyöntetűen bizonyítják, hogy a kolozsvári iskola rektora 1564. április 10-e körül, a nagyenyedi zsinat tartama alatt hunyt el. Az úrvacsoratan tárgyában tartott hitvita jegyzőkönyve szerint "inter has contentiones offertur rumor de morte Gregorii Molnaris, scholae Claudiopolitanae rectoris, quem velut Herculem et Gorgonem omnibus diversum sentientibus oppositum se Franciscus Davidis sperabat. Quo rumore consternati Zwingliani, post multos clamores et ipsi discedebant, spe concepta victoriae frustrati, et nostris abeundi facultatem relinquebat".¹⁸⁸

Christian Schesaeusnak az 1580. május 8-i berethalmi zsinaton tartott beszéde ezt így örökitette meg: "Atque hic tertii actus finis esto, si id unum quoque diligenter observaveritis, eo ipso die, quo Enyedini res cum maxima spe triumphi consequendi ab adversariis ageretur, Gregorium Molnarum Claudiopoli mortuum esse, quem velut Herculem aut Gorgonem omnibus diversum sentientibus opponi posse putabant".¹⁸⁹

Nagyon valószínű, hogy Molnárt betegsége már 1563-ban elvonta időlegesen a szolgálattól. A kolozsvári tanácsjegyzőkönyv szerint ugyanis ez év februárjában Heltai töltötte be a rektori tisztelet.¹⁹⁰ Az ő igazgatósága azonban átmeneti, sőt

névleges lehetett, mert a nagyobb gyülekezetben szolgáló prédikátorok már nem szoktak visszamenni erre az állásra.

Az 1558-as halálozási év David Hermann közlése nyomán került forgalomba.¹⁹¹ Ha mindenképpen respektálnunk kell, inkább az a Vizaknai Gergely jut eszünkbe, aki 1545-től 1552-ig rektor volt Kolozsvárt, majd 1553 elejétől prédikatori tisztet vitt ugyanott néhány év múlva bekövetkezett haláláig.¹⁹² Nem lehetetlen, hogy a szász lelkész ennek időpontját tartotta fenn műve idézett helyén. A két "magister Gregorius"-t érintő adatokat mindenesetre még a 19. századi történetírás is egy és ugyanazon személyre vonatkoztatta.¹⁹³

JEGYZETEK

- /1/ Zoványi Jenő: Cikkei a "Theologiai Lexikon" részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Bp. 1940. 310. -- Bibliographie der siebenbürgischen Frühdrucke. Hrsg. v. Hermannstadter Brukenthalmuseum. Baden-Baden, 1956. 56.
- /2/ Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958. 5.
- /3/ Haner, Georgius: Historia Ecclesiarum Transylvanicarum inde a primis Populorum Originibus ad haec usque tempora. Francofurti--Lipsiae, 1694. 288. -- Deutsch, Georg Daniel: Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. 2. Die Synodalverhandlungen der evang. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen im Reformationsjahrhundert. Hermannstadt, 1883. 79, 244.
- /4/ Bod Péter: Magyar Athenás. /Nagyszeben/, 1766. 180.
- /5/ Petri Mór: Szilágy vármegye monographiája. 1. Zilah, 1901. 533. és köv. -- Jakab Elek: Öt év a magyar reformáció történetéből. Protestáns Szemle, 1910. 251--258.
- /6/ Pápai Páriz, Franciscus: Rudus Redivivum seu Breves Rerum Ecclesiasticarum Hungaricarum juxta et Transylvanicarum inde a prima Reformatione Commentarii. Cibinii, 1684. b 10 r.-b 10 v.
- /7/ Petri Mór: i. m. 1. 534.
- /8/ Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1922. 179. és köv.
- /9/ Révész Imre: Magyar tanulók Wittenbergben Melanchthon haláláig. Magyar Történelmi Társ., 1859. 224. -- Thury Etele: A wittenbergi akadémián járt magyar tanulók társaságának anyakönyve. Iskolatörténeti adattár. 2. Pápa, 1906. 6.
- /10/ Thury Etele: i. m. 16. -- Szabó, Géza: Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg. Halle /Saale/, 1941. 22, 132.
- /11/ Bod Péter: i. m. 180. -- Uő: Historia Hungarorum Ecclesiastica. 1. Lugduni Batavorum, 1888. 362.; 3. Lugduni Batavorum, 1889. 417. -- Horányi Elek: Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum. 2. Vindobonae, 1776. 655. -- Benkő, Josephus: Transsilvania, sive magnus Transsilvaniae principatus. 2. Vindobonae, 1778. 347. -- Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár. 2. Bp. 1885.

/A továbbiakban: RMK II./ 313. sz.

- /12/ Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. 93, 215.
- /13/ Bod Péter: Smirnai szent Polikárpus, avagy sok keserves háborúságok között magok hivataljokat keresztyéni szorgalmatossággal kegyesen viselő erdélyi református püspököknek historiájok. /H. n./ 1766. 55. -- Petri Mór: i. m. 1. 555.
- /14/ A sárospataki főiskola tanárainak életrajza. 1. Kopácsi István, 1530 körül. Sárospataki Füzetek, 1864. 124--136. -- Zoványi Jenő: Cikkei a "Theologiai Lexikon" részére... 250.
- /15/ Budai Ézsaiás: Magyar ország históriája. 2. A' mohátsi veszedelemtől, Buda vára visszavételéig. 1526--1686 eszt. Pest, 1833. 93.
- /16/ Bod Péter: Magyar Athenás. 21.
- /17/ Botta István: Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete. Bp. 1978. 98.
- /18/ Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. 383.
- /19/ Általában a reformált iskolák tananyagára és az egyes tankönyvekre 1. Fraknoi /Frankl/ Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp. 1873. -- Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Bp. 1881. -- Fináczy Ernő: A renaissancekori nevelés története. Bp. 1919. -- Balassa Brunó: A latin-tanítás története. Bp. 1930. -- Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958. -- Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon 996--1777 között. Bp. 1981. -- Uő: XVI. századi városi iskoláink és a "studia humanitatis". Bp. 1981.
- /20/ A magyarországi Donatus-kiadásokra 1. Holl Béla: Adalékok a XVI. századi kolozsvári Donatus-kiadások történetéhez. Magyar Könyvszemle, 1970. 378--381. -- Dankanits Ádám: XVI. századi olvasmányok. Bukarest, 1974. 49.
- /21/ Borzsák István: A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez. Irodalomtörténeti Közlemények, 1965. 433--446.
- /22/ Bod Péter: Smirnai szent Polikárpus... 15.
- /23/ Bod, Petrus: Historia Hungarorum Ecclesiastica. 1. 392. -- Uo. 179, 257.
- /24/ Balázs János: I. m. 99.
- /25/ Nicolaus Clenardus vagy Nicolaus van der Beke /1495--1542/ belga filológus a leuveni egyetem görög és héber nyelvtanáráként működött. Megfordult Spanyolországban, Portugáliában és Afrikában, ahol az arab nyelvet tanulmányozta. Humanista kapcsolatot tartott fenn Guillaume Budével. Európa-szerte elterjedt görög grammatikája "In-

- stitutiones linguae Graecae" címmel 1530-ban jelent meg Leuvenben. Vö. Jöcher, Christian Gottlieb: Allgemeines Gelehrten Lexicon. 1. Leipzig, 1750. 1955. h.
- /26/ Hartfelder, Karl: Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae. Berlin, 1889. 250. és köv. -- Borzsák István: i. m. 441.
- /27/ Dán Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Bp. 1973. 34.
- /28/ A kolozsvári iskolára l. Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1875. -- Jakab Elek: Kolozsvár története. Bp. 1870--1888. -- Török István: A kolozsvári ev. ref. collegium története. Kolozsvár, 1905. -- Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. Kolozsvár, 1935. -- Mészáros István: i. m. 79--83.
- /29/ A "locatus" kifejezés értelmezésére l. Zoványi Jenő: Pár szó Károlyi Boldi Sebestyénről. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1897. 701.
- /30/ Borbély István: Heltai Gáspár. Bp. 1907. 8. -- Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. 169.
- /31/ Fekete Mihály: i. m. 3. és köv.
- /32/ Haner, Georgius: i. m. 209--220. -- Debreczeni Ember Pál: Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania. Ex monumentis... concinnata a Friderico Adolpho Lampe. Trajecti ad Rhenum, 1728. /A továbbiakban: Lampe--Ember/. 94. -- Borbély István: A Heltai-féle biblia. Magyar Nyelvőr, 1910. 208--213. -- Horváth János: A reformáció jegyében. Bp. 1953. 378--381.
- /33/ Fekete Mihály: i. m. 5.
- /34/ Fekete Mihály: i. m. 4--6. -- Borbély István: Heltai Gáspár. 15--16. -- Dán Róbert: i. m. 30.
- /35/ Dán Róbert: i. m. 30.
- /36/ Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár, 1896. 6. és köv. -- Czóbel Ernő: A Heltai-nyomda alapításáról. Erdélyi Múzeum, 1913. 249--252. -- Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1931. 71. és köv. -- Jakó Zsigmond: Újabb adatok a kolozsvári Heltai-nyomda kezdeteihez. Magyar Könyvszemle, 1961. 60--65.
- /37/ Leírása: Régi Magyarországi Nyomtatványok. 1473--1600. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István és Kelecsényi Ákos munkája. Bp. 1971. /A továbbiakban RMNY/ 86. sz.
- /38/ Leírása: RMNY 100. sz.
- /39/ Leírása: RMNY 101. sz. -- A Heltai által kiadott katekizmusokra l. Enyedy Andor: Magyar református káteismeret. Theológiai Szemle, 1928. 120. -- Sólyom Jenő: Luther és Magyarország. Bp. 1933. 161--163.

- /40/ Leirása: RMNy 92. sz.
- /41/ Zoványi Jenő: A Jéhus Sirah könyve magyar nyelven. In Tanulmányok a magyar protestáns egyház és irodalom történetéből. Sárospatak, 1887. 56--62. -- Kathona Géza: i. m. 51--52.
- /42/ Leirása: RMNy 96. sz.
- /43/ Borbély István: i. m. 18. -- Uő: A Heltai-féle biblia. 212.
- /44/ Fabritius Károly: Oklevelek a magyarországi reformatió korából. Történelmi Tár, 1881. 675--676. -- Barabás Samu: Erdély történetére vonatkozó regestrák. 1551--1553-ig. Történelmi Tár, 1891. 440. -- Jakab Elek: i. m. 2. 70--71. -- Karácsonyi János: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. 2. Bp. 1924. 103.
- /45/ Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. Bp. 1879. 9--11. -- Kanyaró Ferenc: Dávid Ferenc. Kolozsvár, 1906. 5. -- Kiss Ernő: Dávid Ferenc. Kolozsvár, 1910. 15. -- Zoványi Jenő: Cikkei a "Theologiai Lexikon" részére... 93. -- Révész Imre: Magyar református egyháztörténet. Debrecen, 1938. 87.
- /46/ Beke Antal: A kolosmonostori konvent levéltára. Történelmi Tár, 1898. 166.
- /47/ Kiss Ernő: i. m. 15--16. -- Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. 351. -- Révész Imre: i. m. 87--92.
- /48/ Holl Béla: i. m. 380.
- /49/ Friedensburg, Walter: Geschichte der Universität Wittenberg. Halle a. S. 1917. 255.
- /50/ Geschichte der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 1502--1977. Hrsg. v. Hans Hübner. Halle, 1977. 20-21.
- /51/ Balázs János: i. m. 96.
- /52/ Thury Etele: i. m. 2. köt. 6.
- /53/ Bartholomaeides, Johannes Ladislaus: Memoriae Ungarorum qui in alma condam universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt. Pestini, 1817. 27. -- Révész Imre: Magyar tanulók Wittenbergben Melanchthon haláláig. 224.
- /54/ A wittenbergi egyetemre l. Friedensburg, Walter: Geschichte der Universität Wittenberg. Halle a. S. 1917. 180--294. -- Paulsen, Friedrich: Geschichte des Gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart. 1. Leipzig, 1919. 112--121., 218--233. -- 450 Jahre Martin-Luther-Universität. 1. Wittenberg 1502--1817. Halle-Wittenberg, 1952.

- /55/ Nagy Kálozi Balázs: Károlyi Péter. In A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. *Studia et Acta Ecclesiastica*. 2. Bp. 1967. 478.
- /56/ Friedensburg, Walter: i. m. 218.
- /57/ Hartfelder, Karl: i. m. 555--566.
- /58/ Friedensburg, Walter: i. m. 218. -- Stern, Leo: Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae. Melanchthon-Festgabe 1960. Halle, 1960. 50--59.
- /59/ Székely István: *Chronica az vilagnac yeles dolgairól*. Krakó, 1559. 229. Idézi Ötvös Péter: Adalék a felvilágosult gondolkozás előtörténetéhez. Vázlat Philipp Melanchthonról. *Acta Universitatis de Attila József nominatae. Sectio Philosophica*, 1975. 69.
- /60/ Borzsák István: i. m. 445. -- A magyarországi Melanchthon-recepcióra l. még. Fraknói Vilmos: Melanchthons Beziehungen zu Ungarn. Bp. 1874. -- Stromp László: Magyarország és Melanchthon. Ösvény, 1917--1920. 97--114. -- Bucsay Mihály: A magyar reformátusok és Wittenberg. Református Egyház, 1955. 182--183. -- Balázs János: i. m. -- Solyom Jenő: Melanchthonforschung in Ungarn. In Luther und Melanchthon. Referate und Berichte des Zweiten Internationalen Kongresses für Lutherforschung. Münster, 8--13. August 1960. Hrsg. v. Vilmos Vajta. Göttingen, 1961. 178--188. -- Kovács Endre: Melanchthon und Ungarn. In Philipp Melanchthon 1497--1560. l. Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae. Berlin, 1963. 261--269.
- /61/ Bod, Petrus: *Historia Hungarorum Ecclesiastica*. 3. 417.
- /62/ A wittenbergi magyar coetus történetére l. Fraknói /Frankl/ Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. 290. -- Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem és a magyarországi kálvinizmus. Bp. 1932. -- Uő: A wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak idegen nyelvismerete a XVI. században. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1934. 1--11. -- Szabó, Géza: i. m. -- Bucsay Mihály: i. m.
- /63/ Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp. 1977. 359.
- /64/ Loesche, Georg--S. Szabó József: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban. Függelék. S. Szabó József: A helvét irányú reformáció elterjedése Magyarországon és Erdélyben. Debrecen, 1912. /A továbbiakban: Loesche--S. Szabó/ 143--145. -- Bucsay Mihály: Szegedi Gergely debreceni reformátor, a kálvini irány úttörője hazánkban. Bp. 1945. 35--36. -- Kathona Géza: Méliusz Péter és életműve. In A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. *Studia et Acta Ecclesiastica*. 2. Bp. 1967. 114.
- /65/ Botta István: i. m. 97--99.

- /66/ Loesche--S. Szabó: i. m. 144.
- /67/ Bucsay Mihály: i. m. 35.
- /68/ Bucsay Mihály: i. m. 27--30. -- Botta István: i. m. 151--161.
- /69/ Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem és a magyarországi kálvinizmus. 7. -- Bucsay Mihály: A reformátorok úrvacsoravitái. Sárospatak--Bp. 1942. 18--20. -- Uő: Szegedi Gergely debreceni reformátor... 28. -- Botta István: i. m. 30--31.
- /70/ Nagy Kálozi Balázs: i. m. 477.
- /71/ Lascovius Monedulatus, Petrus: De homine magno illo in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus. Wittenberg, 1585. 6 v.
- /72/ "Quibus legibus conscribendis interfuerunt hi sequentes: Georgius Kakas Senior, Simon Osdolanus, Johannes Vitus Balsaratus, Matthias Tsabai, Gregorius Molnar, Paulus Thuri, Franciscus Czegledi, Paulus Szentbenedeki, Johannes Tsengeri, Stephanus Basilius Claudiopopolitanus... Valentinus Crispus, Georgius Mőd, Basilius Smigmatopoeus Debrecinus, Georgius Tordensis, Andreas Tordensis, Basilius Raczkévi, Caspar Horvat". Vö. Szabó, Géza: i. m. 22.
- /73/ Zsindely Endre: Bullinger Henrik magyar kapcsolatai. In A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. *Studia et Acta Ecclesiastica*. 2. Bp. 1967. 75. -- Ritoókné Szalay Ágnes: Balsaráti Vitus János -- magyar orvosdoktor a 16. században. *Orvostörténeti Közlemények*, 1976. /78--79./ 13--42.
- /74/ Bucsay Mihály: Rákóci Márton latin hymnusa a straszburgi Szt. Tamás Levéltárban. *Egyháztörténet*, 1943. 110--113. -- Uő: Szegedi Gergely debreceni reformátor... 34--35.
- /75/ Zoványi Jenő: Cikkei a "Theologiai Lexikon" részére... 481. -- Kathona Géza: i. m. 39.
- /76/ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. 11. Szerk. Zsinka Ferenc. Bp. 1927. 52. sz.
- /77/ Bod Péter: Magyar Athenás. 180. -- Horányi, Alexius: i. m. 2. 655. -- Benkő, Josephus: i. m. 2. 347. -- Cornides, Daniel: Etwas von den Buchdruckereien des fünfzehnten und sechszehnten Jahrhunderts in Ungern und Siebenbürger. *Ungrisches Magazin*, 1787. 453. -- Trausch, Joseph: *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*. 1. Kronstadt, 1868. 302. -- RMK II. 72. sz.
- /78/ Budai Ézsaiás: i. m. 2. 104. -- Bucsay Mihály: Thúri Farkas Pál körlevele. In *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*. *Studia et Acta Ecclesiastica*. 3. Bp. 1973. 920.
- /79/ Molnár Aladár: i. m. 589. -- Szinnyi József: Magyar i-

- rók élete és munkái. 9. Bp. 1902. 185. -- Török István: i. m. 1. 10.
- /80/ Ötvös János: Egy ismeretlen debreceni nyomtatvány 1704-ből. Egyháztörténet, 1959. 291. -- Holl Béla: i. m. 380. -- RMNy 136. sz. -- Tóth István: Múzsák fellegvára. A kolozsvári latin nyelvű humanista költészet antológiája. Bukarest, 1977. 50.
- /81/ Fekete Mihály: i. m. 10. -- Jakab Elek: i. m. 2. 107. -- Gál Kelemen: i. m. 1. 10.
- /82/ Bucsay Mihály: i. m. 32--33., 111. -- Kathona Géza: i. m. 115.
- /83/ Molnár Aladár: i. m. 589.
- /84/ Lampe--Ember: i. m. 107, 684--685. -- Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. 17--26. -- Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. 351. és köv. -- Révész Imre: i. m. 90--92.
- /85/ Zoványi Jenő: i. m. 354.
- /86/ Botár Imre: Egykorú krónika Dávid Ferencről. Unitárius Élet, 1949. 1. -- Uő: Ujabb adatok Dávid Ferenc életéhez. Irodalomtörténeti Közlemények, 1955. 337.
- /87/ Loesche--S. Szabó: i. m. 139--142. -- Papp Gusztáv: Kál-máncsehi Sánta Márton. Bp. 1935. 30. és köv. -- Révész Imre: i. m. 104--108.
- /88/ Fekete Mihály: i. m. 7, 8--9. -- Török István: i. m. 8. -- Gál Kelemen: i. m. 1. 10. -- Mészáros István: i. m. 79.
- /89/ Jakab Elek: Kolozsvár története. 2. 74. -- Pokoly József: Az erdélyi református egyház története. 1. Bp. 1904. 90. -- Karácsonyi János: i. m. 2. 103.
- /90/ Leirása: RMNy 135. sz.
- /91/ Horváth János: i. m. 358.
- /92/ Haner, Georgius: i. m. 223. -- Lampe--Ember: i. m. 107.
- /93/ Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. 27--29.
- /94/ A Bocatius-féle kassai kiadás leirása: RMK II. 355. sz. A Szenczi Molnár-féle oppenheimeri kiadás leirása: Szabó Károly--Hellebrant Árpád: Régi Magyar Könyvtár. 3. 1--2. Bp. 1896--1898. /A továbbiakban RMK III./ 1174. sz. Szövegkiadása és magyar fordítása: Kathona Géza: i. m. 61--70. -- Bucsay Mihály: Thúri Farkas Pál körlevele. 915--920.
- /95/ "Veritas hujus scripti manifesta est. Similiter scripsi, etiam ad nostrum Molnár; quae Epistola in multas Urbes et Oppida Transylvaniae perlata est, et multis Magnatibus persvasit, ut filio Regis Johannis auxilia denegarent". Érti Molnár Gergelyt, a kolozsvári iskolarektort,

- Szenczi Molnár Albert lapszéli jegyzete szerint. Vö. RMK. III. 1174. sz. 11. -- Budai Ézsaiás: i. m. 2. 104.
- /96/ Bod, Petrus: Historia Hungarorum Ecclesiastica. 3. 417.
- /97/ Erre céloz munkájának egyéb fejezeteiben is: "Claudio-politanos in Transylvania tempestive Reformationi locum dedisse palam est ex schola, quam insignem ad Juventutis scholasticae institutionem erexerant. In qua docuit Gregorius Molnár eximius Literarum restaurator, postquam ex Academiis exoticis redux Gymnasio Rector est datus, vir Latine Graeceque egregie doctus et omni politiori literatura varie excultus". Vö. i. m. 1. 179. -- "Molnar Gregorius. Reversus ex Academiis in Transylvaniam factus est Scholae Reformatae Claudiopolitanae Rector et lector". Vö. i. m. 1. 257.
- /98/ Zsindely Endre: i. m. 75.
- /99/ S. Szabó József: Tudományos peregrináció a reformáció korában. Protestáns Szemle, 1938. 327. -- Uő: Károlyi Gáspár élete és munkássága. In Károlyi Emlékkönyv. Bp. 1940. 7.
- /100/ S. Szabó József: Kálvin és a magyar reformátorok. Protestáns Szemle, 1909. 159. -- Dezsényi Béla: Magyarország és Svájc. Bp. 1946. 45.
- /101/ Bucsay Mihály: Rákóczi Márton latin hymnusa... 110. és köv.
- /102/ Zoványi Jenő: Cikkei a "Theologiai Lexikon" részére... 160--161.
- /103/ Bod, Petrus: i. m. 1. 392.
- /104/ Teutsch, Georg Daniel: i. m. 242. -- Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. 41. -- Uő: Az unitáriusok nevelés- és tanrendszere. Népejtemények Lapja, 1884. 252.
- /105/ Possevino, Antonio: Transilvania. Kiadja Veress Endre. Bp. 1913. 95.
- /106/ Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. 383. és köv. -- Révész Imre: i. m. 113. -- Botta István: i. m. 166.
- /107/ Mészáros István: i. m. 78.
- /108/ "Provisum etiam est, suffragiis publicis, omnium statum, ut nos, perfectis negotiis capitulorum non dedignaremur curam idoneam ultro suscipere, ut scholae erigantur literariae, in quibus juvenus recte doceatur, praesertim in clastro Colloswariensi et Vásárhelyensi". Vö. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Szerk. Szilágyi Sándor. 2. Bp. 1876. 60. -- Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. 1. Bp. 1881. 109. -- Jakab Elek: Kolozsvár története. 2. 103.
- /109/ Vö. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. 2. 74--75. -- Zsilinszky Mihály: i. m. 1. 110--111. -- Jakab Elek: i. m. 2. 105.

- /110/ "Porro diu multumque domini regnicolae institerunt postulantes a nobis claustra monachorum jn scholas literarias et loca studiosorum conuertj vbi iuventus ipsa piorum preceptorum opera recte institueretur et tribus locis studium erigi postularunt in ciuitate nostra Coloswar in claustro dominicanorum, in Wasarhel claustro Franciscanorum et Waradini claustro omnium sanctorum: nos itaque cum studia pia primum in laudem dej, deinde in vsum publicum regni florere cernamus, clementer annuimus scholas illis tribus locis erigi tamen, vt Waradini relinquerentur duo claustra quorum in altero monachi nigri in altero grisei tuto inhabitarent. Et quoniam suffragio publico subsidia et anni proventus ad illas scholas per nos applicari petebantur, itaque in Coloswar scholae et studiosorum sustentacioni statuimus dare florenos centum". Vö. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. 2. 79. -- Zsilinszky Mihály: i. m. 1. 112. -- Jakab Elek: i. m. 2. 105--106.
- /111/ Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. 2. Egyháztörténelmi emlékek Dávid Ferencz életrajzához. Bp. 1879. 9--10. -- Uő: Kolozsvár története. 2. 106, 166. -- Török István: i. m. 1. 8.
- /112/ Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. Szerk. Jakab Elek. 1. Buda, 1870. 389--390. -- Jakab Elek: Kolozsvár története. 2. 90--91.
- /113/ Fekete Mihály: i. m. 9. -- Jakab Elek: i. m. 2. 107. -- Molnár Aladár: i. m. 589. -- Gál Kelemen: i. m. 1. 10.
- /114/ Zoványi Jenő: A Basilius Istvánról szóló adatok igazi eredménye. Keresztény Magvető, 1936. 221--224. -- Uő: Cikkei a "Theologiai Lexikon" részére... 35.
- /115/ Mészáros István: Népoktatásunk 1553--1777 között. Bp. 1972. 35.
- /116/ Fekete Mihály: i. m. 10. -- Jakab Elek: i. m. 2. 107.
- /117/ Révész Imre: Magyar tanulók Wittenbergben Melanchthon haláláig. 225. -- Thury Etele: i. m. 2. 6.
- /118/ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. 11. 52. sz.
- /119/ Lampe--Ember: i. m. 107. -- Haner, Georgius: i. m. 227. -- Budai Ézsaiás: i. m. 2. 124--125. -- Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. 308.
- /120/ Zoványi Jenő: i. m. 308.
- /121/ Haner, Georgius: i. m. 228. -- Lampe--Ember: i. m. 110. -- Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bp. 1882. 45. -- Papp Gusztáv: i. m. 49--50.
- /122/ Jakab Elek: i. m. 2. 101--102. -- Pokoly József: i. m. 1. 114.
- /123/ Leírása: RMNy 149. sz.

- /124/ Pokoly József: Egyháztörténelmi adatok. Keresztény Magvető, 1898. 34.
- /125/ Siebenbürgische Provinzialblätter, 1807. 229. -- Székely Sándor: Unitária vallás' története Erdélyben. Kolozsvár, 1839. 106. -- Trausch, Joseph: i. m. 1. 302. -- RMK II 72. sz. -- Szinnyi József: i. m. 3. Bp. 1894. 365. h. -- Ferenczi Zoltán: i. m. 12.
- /126/ Hubay Ilona: Molnár Gergely Grammatikája, Károlyi Péter Poétikája és Szilvás-Ujfalvi Imre Admonitiones-e. Magyar Könyvszemle, 1943. 431. -- Borzsák István: i. m. 443. -- Holl Béla: i. m. 380. -- RMNy 136. sz.
- /127/ Leirása: RMNy 587. sz. -- Szövegkiadása: Radványi József: A Todoreszku-töredék első darabja. Keresztény Magvető, 1916. 172--180.
- /128/ Gál Kelemen: i. m. 2. 384--385.
- /129/ Leirása: RMNy 628. sz. -- Holl Béla: i. m. 380--381.
- /130/ Friedensburg, Walter: i. m. 215--217. -- S. Szabó József: A debreceni főiskola kezdeti szervezete és belső élete. Debreceni Protestáns Lap, 1937. 235. -- Kathona Géza: i. m. 22.
- /131/ Fekete Mihály: i. m. 9. -- Jakab Elek: i. m. 2. 106--107.
- /132/ Molnár Aladár: i. m. 58--64. -- Hartfelder, Karl: i. m. 419--431.
- /133/ Nagy Kálozi Balázs: Pedagógusképzés a debreceni főiskolában a XVI. században. 2. Szilvásújfalvi Imre pedagógiája. Református Egyház, 1968. 16.
- /134/ Balassa Brunó: A latintanítás története. Bp. 1930. 259-265.
- /135/ Leirása: RMNy 216. sz.
- /136/ Leirása: RMNy 97. sz.
- /137/ Leirása: RMNy 107. sz.
- /138/ Leirása: RMNy 210. sz.
- /139/ Leonhard Culmann /1497?--1562/ evangélikus lelkész Halleban, Nürnbergben, Erfurtban és Lipcsében folytatott tanulmányai után a bambergi, majd a nürnbergi iskola tanára volt. 1549-től a nürnbergi St. Sebaldus templom prédikátoraként, 1555-től wiesensteigi lelkészként működött. Donatus-kiadása először 1545-ben jelent meg Frankfurtban. Vö. Jöcher, Christian Gottlieb: i. m. 1. 2245. h.
- /140/ Holl Béla: i. m. 379.
- /141/ Jakob Moltzer, humanista néven Jacobus Micyllus /1503--1558/ német filológus Heidelbergben, Wittenbergben és Erfurtban folytatott tanulmányai után 1527-től frankfurti rektorként, 1547-től a heidelbergi egyetem görög

tanáráként működött. Szoros kapcsolatot tartott fenn Joachim Camerariusszal. Vö. Jöcher, Christian Gottlieb: i. m. 3. Leipzig, 1751. 524--525. h. -- Melanchthon nyelvtanának átdolgozására l. Hartfelder, Karl: i. m. 272--273.

/142/ Leirása: RMNy 135. sz.

/143/ Leirása: RMNy 136. sz.

/144/ Nagy Kálozi Balázs: Károlyi Péter. 483.

/145/ Thomas Linacre, latinos névvel Linacer /1460?--1524/ angol humanista orvos, a londoni Collegium Medicorum alapítója. Oxfordban, Firenzében és Rómában folytatott humanista tanulmányok után a padovai egyetem tanáráként, 1501-től VII. Henrik fiának nevelőjeként, majd VIII. Henrik udvari orvosaként működött. Szoros kapcsolatban állt Erasmusszal és Morus Tamással. Latin tankönyvek mellett Proklosz, Arisztotelész és Galénosz műveiből készített latin nyelvű fordítások egészítik ki irodalmi munkásságát. Vö. Jöcher, Christian Gottlieb: i. m. 2. Leipzig, 1750. 2442. h.

/146/ Leirása: RMNy 221. sz. -- Az 1578. évi kolozsvári kiadás leirása: RMNy 412. sz.

/147/ Hartfelder, Karl: i. m. 442. -- Linacre először 1524-ben közzétett "De emendata structura Latini sermonis" című tankönyve Melanchthon előszavával 1531-ben Wittenbergben is napvilágot látott. Vö. Hartfelder, Karl. i. m. 278.

/148/ A latintanítás olvasmányi anyagára l. Balassa Brunó: i. m. 258--313. -- Az ókori olvasmányanyag erdélyi recepciójára: Dankanits Ádám: i. m. 49--59.

/149/ "Doctissimus Poetarum fuit Vergilius". Vö. Molnar, Gregorius: Elementa grammaticae latinae, pro recta institutione juventutis scholasticae... Debrecini, 1602. F 8 r.

/150/ Balassa Brunó: i. m. 282--283. -- "Cognoscitur quantitas syllabarum exemplis, quoties de quantitate alicujus syllabae judicamus, exemplo probatissimorum Poetarum, ut: Virgilii, Ovidii, Horatii etc." Vö. Molnar, Gregorius: i. m. I 3 v.

/151/ "Quomodo cognoscuntur genera ex Autoritate? Per exempla classicorum authorum, ut: penus modo masculini, modo foeminini, modo neutrius generis est, quia apud Plautum, Horatium et Terentium in istis generibus legitur". Vö. Molnar, Gregorius: i. m. B 8 r.

/152/ Balassa Brunó: i. m. 229--258. -- A magyarországi retorikai tankönyvekre l. Bán Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI--XVIII. században. Bp. 1971.

/153/ Bartholomäus Westheimer, humanista néven Westhemerus /1504--?/ pforzheimi születésű humanista nyomdász.

1531-től mint magister artium Bázelen működött, 1547-től Mülhausenben egyházi szolgálatot látott el. Művének eredeti címe "Troporum schematum idiomatumque communium liber", amely 1551-ben és 1561-ben jelent meg Bázelen. Vö. Benzing, Josef: Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet. Wiesbaden, 1963. 35.

/154/ Leirása: RMNy 187. sz.

/155/ Csáki János Boldizsár Csáki Mihály fejedelmi kancellár testvérének, Csáki Istvánnak fia. Vö. A kőrösszegi és adorjáni Csáky család története. 1./2. Oklevelek 1500--1818-ig. Összeállította Bártfai Szabó László. Bp. 1919. 572, 576, 578--582. -- Csáki Mihály és a kolozsvári nyomda kapcsolatára 1. RMNy 90, 146, 209. sz.

/156/ Leirása: RMK III. 1112. sz. -- Bán Imre: i. m. 15.

/157/ Hartfelder, Karl: i. m. 220--229.

/158/ Mészáros István: XVI. századi városi iskoláink... 102.

/159/ Balázs János: i. m. 125--126. 1.

/160/ Leirása: RMNy 202. sz.

/161/ Székely Sándor: i. m. 102. -- Jakab Elek: i. m. 2. 108.

/162/ Hartfelder, Karl: i. m. 211. és köv.

/163/ Simon Fischer colbergi születésű unitárius tanár 1599--1600-ban a kolozsvári kollégium szász tagozatán lektor-ként működött. Ebben a minőségben retorikát és aritmetikát oktatott, emellett Cicero "Pro Milone" című szónoki beszédét magyarázta, valamint előadta a "néhai" Molnár Gergely könyve alapján a logikát. Vö. Szinyei József: i. m. 3. 538. h.

/164/ Leirása: RMNy 859. sz.

/165/ Balassa Brunó: i. m. 205. s köv. -- Bán Imre: i. m. 8. -- Melanchthon szerint a poétika "alumna Eloquentiae", melynek elhanyagolásával jó kötetlen beszéd sem szerkeszthető. Vö. Hartfelder, Karl: i. m. 319.

/166/ Vö. Molnar, Gregorius: i. m. H 7 r.-K 2 r.

/167/ Leirása: RMNy 236. sz. -- Csomasz Tóth Kálmán: A humanista metrikus dallamok Magyarországon. Bp. 1967. 94--101. -- Nagy Kálozi Balázs: i. m. 483--485. -- Bán Imre: Károlyi Péter poétikája. Irodalomtörténeti Közlemények, 1970. 560--565.

/168/ Michael Paxius, Paulus Turius junior, Adamus Thordensis, Caspar Decius, Paulus Miscolcius, Demetrius Hunyadius, Paulus Iulensis, Lucas Cracerus Bistricensis, Franciscus Copacius, Johannes Quinqueecclesiensis, Valentinus Tolnensis, Johannes Zilahinus, Georgius Serarius Claudopolitanus, Demetrius Agricola Szikszai, Johannes Pesthius. -- A kolozsvári Bonfini-kiadás leírása: RMNy 209. sz.

- /169/ Kathona Géza: i. m. 23--24.
- /170/ Leirása: RMNy 235. sz. -- Nagy Kálozi Balázs: i. m. 482--483.
- /171/ Bod, Petrus: i. m. 1. 257.
- /172/ Tolnai Fabricius Bálint Heltai 1565. évi Bonfini-kiadását -- mint bizonyára már nagyobb diák -- latin verssel üdvözölte. 1573. június 15-én beiratkozott a wittenbergi egyetemre, ahonnan hazatérve 1575-től a tolnai iskola rektori feladatait látta el. 1578-tól az alsóbaranyai egyházmegyében lelkészi tiszttel, 1589-től ugyanitt esperességet viselt. Vö. Lampe--Ember: i. m. 668--669. -- Zoványi Jenő: Cikkei a "Theologiai Lexikon" részére... 488. -- Kathona Géza: i. m. 40--41.
- /173/ Leirása: RMNy 201. sz.
- /174/ Leirása: RMNy 203. sz.
- /175/ RMK II 93. sz.
- /176/ "Cum in aliis disciplinis honestis, quarum quidem mihi perexigua cognitio data est, tum praecipue in sacra theologia, libentius ea doceo, quae ab aliis dextre et perspicue explicata video, qua mihi vel propter ingenii sterilitate, vel *μικροψυχία* addo etiam verecundiam, aut si mavis *δυσωρία* quandam /que de me profite-ri non erubesco/ novam explicandi provinciam sumere ausim". Vö. Molnar, Gregorius: Catechesis scholae Claudiopolitanae... Claudiopoli, 1564. O 7 r. -- Nyilvánvalóan következik ebből, hogy Molnár kisebb hittankönyve e sorok megjelenését követően látott napvilágot.
- /177/ Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. 429. -- A magyarországi kateoktatásra l. Enyedy Andor: i. m. -- Révész Imre: Magyar református egyháztörténet. 256--259. -- Kormos László: A magyarországi reformáció XVI. századi tanfejlődésének problémái és a református káteirodalom. In Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből. Studia et Acta Ecclesiastica. 3. Bp. 1973. 713--725.
- /178/ RMNy 201. sz.
- /179/ Uzoni Fosztó István "Historia Ecclesiastica Transsylvania-Unitaria" című kéziratot művét idézi Jakab Elek: Az unitáriusok nevelés- és tanrendszere. 253. -- Gál Kelemen: i. m. 2. 375--377.
- /180/ Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. 138. -- Thury Etele: i. m. 2. 19. -- Kathona Géza: Méliusz Péter és életműve. 170.
- /181/ Szabó György: Abafáji Gyulay Pál. Bp. 1974. 105.
- /182/ Zsindely István: A bázeli egyetem anyakönyvéből. Sárospataki Füzetek, 1860. 155. -- Fraknoi /Frankl/ Vilmos: i. m. 203, 251. -- Zsindely Endre: Bullinger Henrik magyar kapcsolatai. 81.

- /183/ Idézi Jakab Elek: i. m. 75.
- /184/ Jakab Elek: Kolozsvár története. 2. 263.
- /185/ Révész Imre: i. m. 263. -- Makkai László: A Kollégium története alapításától 1650-ig. In A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok 'alapításának 450. évfordulójára. Bp. 1981. 45.
- /186/ Molnar, Gregorius: Elementa grammaticae latinae, pro recta institutione juventutis scholasticae... k 3 r.
- /187/ Bod Péter: Magyar Athenás. 180. -- Uő: Historia Hungarorum Ecclesiastica. 1. 179, 257, 392.; 3. 417. -- Benkő, Josephus: i. m. 2. 319, 347. -- Fekete Mihály: i. m. 11. -- Molnár Aladár: i. m. 589. -- RMK II. 313. sz. -- A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1964. 288.
- /188/ Teutsch, Georg Daniel: i. m. 79.
- /189/ Teutsch, Georg Daniel: i. m. 244. -- Haner, Georgius: i. m. 277. -- Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. 61. -- Uő: Az unitáriusok nevelés- és tanrendszere. 253.
- /190/ Jakab Elek: Kolozsvár története. 2. 167. -- Gál Kelemen: i. m. 1. 11.
- /191/ David Hermann "Annales Ecclesiastici Rerum Transylvanicarum inde a Reformatione Religionis A. 1520." című kéziratosa művét idézi Bod, Petrus: i. m. 1. 392.
- /192/ Zoványi Jenő: Cikkei a "Theologiai Lexikon" részére... 522.
- /193/ Fraknói /Frankl/ Vilmos: i. m. 113.

IRODALOM

Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem és a magyarországi kálvinizmus. Bp. 1932.

Asztalos Miklós: A wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak idegen nyelvismerete a XVI. században. Egyetemes Philologiai Közlöny, 1934. 1--11.

Balassa Brunó: A latintanítás története. Bp. 1930.

Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958.

Bán Imre: Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI--XVIII. században. Bp. 1971.

Bán Imre: Károlyi Péter poétikája. Irodalomtörténeti Közlemények, 1970. 560--565.

Bartholomaeides, Johannes Ladislaus: Memoriae Ungarorum qui in alma condam universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt. Pestini, 1817.

Bitay, Ilona: Contributii la studiul culturii antice in Transilvania in secolul al XVI-lea. Acta Musei Napocensis, 1966. 183--196.

Borbély István: Heltai Gáspár. Bp. 1907.

Borbély István: A Heltai-féle biblia. Magyar Nyelvőr, 1910. 208--213.

Borzsák István: A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez. Irodalomtörténeti Közlemények, 1965. 433--446.

Botár Imre: Egykorú krónika Dávid Ferencről. Unitárius Élet, 1949. 1.

Botta István: Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformá-

- ció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete. Bp. 1978.
- Bucsay Mihály: A magyar reformátusok és Wittenberg. Református Egyház, 1955. 182--183.
- Bucsay Mihály: Rákóci Márton latin hymnusa a straszburgi Szt. Tamás Levéltárban. Egyháztörténet, 1943. 110--113.
- Bucsay Mihály: A reformátorok úrvacsoravitái. Sárospatak--Budapest, 1942.
- Bucsay Mihály: Szegedi Gergely debreceni reformátor, a kálvini irány úttörője hazánkban. Bp. 1945.
- Bucsay Mihály: Thúri Parkas Pál körlevele. In Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből. Studia et Acta Ecclesiastica. 3. Bp. 1973.
- Budai Ézsaiás: Magyar ország históriája. 2. A' mohátsi veszedelemtől, Buda vára visszavételéig. 1526--1686 eszt. Pest, 1833.
- Czóbel Ernő: A Heltai-nyomda alapításáról. Erdélyi Múzeum, 1913. 249--252.
- Dán Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon. Bp. 1973.
- Dankanits Ádám: XVI. századi olvasmányok. Bukarest, 1974.
- Daxer György: A külföldi iskolalátogatás hatása a hazai protestáns nevelésügy fejlődésére 1570--1790. A békéscsabai ev. főgimnázium értesítője, 1908--1909. 1--98.
- Dezsényi Béla: Magyarország és Svájc. Bp. 1946.
- Enyedy Andor: Magyar református kátéirodalom. Theológiai Szemle, 1928. 115--167.
- Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. Kolozsvár, 1875.
- Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár, 1896.
- Fináczy Ernő: A renaissancekori nevelés története. Bp. 1919.

- Fraknói /Frankl/ Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp. 1873.
- Fraknói Vilmos: Melanchthons Beziehungen zu Ungarn. Bp. 1874.
- Friedensburg, Walter: Geschichte der Universität Wittenberg. Halle a. S. 1917.
- Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. 1--2. Kolozsvár, 1935.
- Gál Lajos: Protestáns iskolák és tanítók Magyarországon a XVI. században. Tiszaföldvár, 1940.
- Geschichte der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 1502--1977. Hrsg. v. Hans Hübner. Halle, 1977.
- Hartfelder, Karl: Philipp Melancthon als Praeceptor Germaniae. Berlin, 1889.
- Holl Béla: Adalékok a XVI. századi kolozsvári Donatus-kiadások történetéhez. Magyar Könyvszemle, 1970. 378--381.
- Horváth János: A reformáció jegyében. Bp. 1953.
- Hubay Ilona: Molnár Gergely Grammatikája, Károlyi Péter Poétikája és Szilvás-Ujfalvi Imre Admonitiones-e. Magyar Könyvszemle, 1943. 430--433.
- Jakab Elek: Dávid Ferencz emléke. Bp. 1879.
- Jakab Elek: Kolozsvár története. Bp. 1870--1888.
- Jakab Elek: Öt év a magyar reformáció történetéből. Protestáns Szemle, 1910. 251--258.
- Jakab Elek: Az unitáriusok nevelés- és tanrendszere. Néptanítók Lapja, 1884. 252.
- Jakó Zsigmond: Ujabb adatok a kolozsvári Heltai-nyomda kezdetéhez. Magyar Könyvszemle, 1961. 60--65.
- Kanyaró Ferenc: Dávid Ferenc. Kolozsvár, 1906.
- Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974.
- Kathona Géza: Méliusz Péter és életműve. In A második helvét

hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. *Studia et Acta Ecclesiastica*. 2. 1967. 105--192.

Kiss Ernő: Dávid Ferenc. Kolozsvár, 1910.

Kormos László: A magyarországi reformáció XVI. századi tanfejlődésének problémái és a református kátéirodalom. In *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*. *Studia et Acta Ecclesiastica*. 3. Bp. 1973. 713--725.

Kovács Endre: Melanchthon und Ungarn. In *Philipp Melanchthon 1497--1560*. 1. Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae. Berlin, 1963. 261--269.

Loesche, Georg--S. Szabó József: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban. Függelék: S. Szabó József: A helvét irányú reformáció elterjedése Magyarországon és Erdélyben. Debrecen, 1912.

Makkai László: A Kollégium története alapításától 1650-ig. In *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*. Bp. 1981. 17--58.

Mészáros István: XVI. századi városi iskoláink és a "studia humanitatis". Bp. 1981.

Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Bp. 1881.

Nagy Kálozi Balázs: Károlyi Péter. In *A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*. *Studia et Acta Ecclesiastica*. 2. Bp. 1967. 473--515.

Nagy Kálozi Balázs: Pedagógusképzés a debreceni főiskolában a XVI. században. 2. Szilvásújfalvi Imre pedagógiája. *Református Egyház*, 1968. 1--18.

Ötvös János: Ismeretlen debreceni nyomtatvány 1704-ből. *Egyháztörténet*, 1959. 291--292.

Ötvös Péter: Adalék a felvilágosult gondolkozás előtörténetéhez. Vázlat Philipp Melanchthonról. *Acta Universitatis de Attila József nominatae. Sectio Philosophica*, 1975.

Papp Gusztáv: Kálmáncsehi Sánta Márton. Bp. 1935.

Paulsen, Friedrich: Geschichte des Gelehrten Unterrichts auf den deutschen Schulen und Universitäten vom Ausgang des Mittelalters bis zur Gegenwart. Leipzig, 1919.

Pókoly József: Az erdélyi református egyház története. Bp. 1904--1905.

Pókoly József: Melanchton és a magyarországi reformáció. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1897. 117--121.

Radványi József: A Todoreszku-töredék első darabja. Keresztény Magvető, 1916. 172--180.

Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473--1600. Borsá Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István és Kelecsényi Ákos munkája. Bp. 1971.

Révész Imre: Magyar református egyháztörténet. Debrecen, 1938.

Révész Imre: Magyar tanulók Wittenbergben Melanchthon haláláig. Magyar Történelmi Társ., 1859. 205--230.

Roth, Erich: Die Reformation in Siebenbürgen. Ihr Verhältnis zu Wittenberg und der Schweiz. Köln--Graz, 1962--1964.

Schwartz Erzsébet: Magyarországi latin grammatikák és szótárak a XVI. században. Bp. 1942.

Sólyom Jenő: Luther és Magyarország. Bp. 1933.

Sólyom Jenő: Melanchthonforschung in Ungarn. In Luther und Melanchthon. Referate und Berichte des Zweiten Internationalen Kongresses für Lutherforschung. Münster, 8--13. August 1960. Hrsg. v. Vilmos Vajta. Göttingen, 1961. 178--188.

Stern, Leo: Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae. Melanchthon-Festgabe 1960. Halle, 1960.

Stromp László: Magyarország és Melanchthon. Ösvény, 1917--1920. 97--114.

Szabó, Géza: Geschichte des ungarischen Coetus an der Univer-

sitāt Wittenberg. Halle /Saale/, 1941.

S. Szabó József: A debreceni főiskola kezdeti szervezete és belső élete. Debreceni Protestáns Lap, 1937.

S. Szabó József: Kálvin és a magyar reformátorok. Protestáns Szemle, 1909. 157--167.

S. Szabó József: Tudományos peregrináció a reformáció korában. Protestáns Szemle, 1938. 322--329.

Ritoókné Szalay Ágnes: Balsaráti Vitus János -- magyar orvosdoktor a 16. században. Orvostörténeti Közlemények, 1976. /78--79./ 13--42.

Szelényi Ödön: A magyar ev. nevelés története a reformációtól napjainkig, különös tekintettel a középiskolákra. Pozsony, 1917.

Teutsch, Georg Daniel: Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1883.

Thury Etele: A wittenbergi akadémián járt magyar tanulók társaságának anyakönyve. Iskolatörténeti adattár. 2. Pápa, 1906. 51--69.

Tóth István: Múzsák fellegvára. A kolozsvári latin nyelvű humanista költészet antológiája. Bukarest, 1977.

Török István: A kolozsvári ev. ref. collegium története. Kolozsvár, 1905.

450 Jahre Martin-Luther-Universität. 1. Wittenberg, 1502--1817. Halle-Wittenberg, 1952.

Zoványi Jenő: Cikkei a "Theologiai Lexikon" részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Bp. 1940.

Zoványi Jenő: A Jéhus Sirah könyve magyar nyelven. In Tanulmányok a magyar protestáns egyház és irodalom történetéből. Sárospatak, 1887. 56--62.

Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565--1600-ig. Bp. 1977.

Zoványi Jenő: Pár szó Károlyi Boldi Sebestyénről. Protestáns

Egyházi és Iskolai Lap, 1897. 701.

Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1922.

Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. 1. Bp. 1881.

Zsindely Endre: Bullinger Henrik magyar kapcsolatai. In A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Studia et Acta Ecclesiastica. 2. Bp. 1967. 57--86.

NÉVMUTATÓ

Abafáji Gyulay Pál 41, 57--58
 Aesopus 34
 Aiszkhinész 16
 Alvinczi Péter 42
 Arisztophanész 16
 Arisztotelész 56
 Asztalos Miklós 50--51
 Ausonius, Decimus Magnus 34

 Balásfy Ferenc 31
 Balassa Brunó 47, 56--57
 Balázs János 46--47, 49--50, 57
 Balsaráti Vitus János 6, 19, 26, 51
 Bán Imre 56--57
 Barabás Samu 49
 Bártfai Szabó László 57
 Bartholomaeides János László 49
 Basilius István 22--23, 29, 31, 51, 54
 Báthori István 41
 Báthori Zsigmond 41
 Batizi András 5
 Batizi Demeter 9
 Beke Antal 49
 Benkő József 46, 51, 59
 Benzing, Josef 57
 Bocatius János 52
 Bod Péter 4--5, 7, 17--18, 24--26, 39,
 46--47, 50--51, 53, 59
 Borbély István 48--49
 Bornemisza Péter 4
 Borsa Gedeon 48
 Borzsák István 47--48, 50, 55
 Botár Imre 52
 Botta István 47, 50--51, 53
 Bucer, Martin 20
 Buchanan, George 36
 Bucsay Mihály 18, 50--53
 Budai Ézsaiás 47, 51--54
 Budé, Guillaume 47
 Bugenhagen, Johannes 15
 Bullinger, Heinrich 19, 24, 26, 51

 Calvin, Jean /Kálvin/ 20, 24, 26, 50, 53
 Camerarius, Joachim 15, 24, 56
 Cato, Marcus Porcius 34

Cicero, Marcus Tullius 15--16, 36, 57
Clenardus, Nicolaus /Nicolaus van der Beke/
7, 47
Cornides, Daniel 51
Cruciger, Caspar, jun. 15, 36
Csabai Mátyás 51
Csáki István 57
Csáki János Boldizsár 37, 57
Csáki Mihály 57
Csengeri János 51
Csomasz Tóth Kálmán 57
Culmann, Leonhard 35, 55
Czeplédi Ferenc 51
Czóbel Ernő 48

Dán Róbert 48
Dankanits Ádám 47, 56
Dávid Ferenc 12, 18, 23, 27, 30--31, 39,
41, 43--44, 49, 52, 54, 58
Debreceni Balázs 14, 51
Debreczeni Ember Pál 48, 52, 54, 58
Decsi Gáspár 57
Demoszthenész 16
Derecskei Demeter 4
Derecskei Mihály 23
Dévai Biró Mátyás 4, 14, 17
Dezsényi Béla 53
Dombrói Péter 39
Donatus, Aelius 6, 34--36, 47
Drágffy Gáspár 4--5

Eber, Paul 15
Egri Lukács 27
Enyedi György 41
Enyedy Andor 48, 58
Erasmus, Desiderius 56
Eszéki Szigeti Imre 11, 34
Eszenyi Gervasius 23
Euripides 16

Fabritius Károly 49
Fekete Mihály 10--11, 22, 48, 52, 54--55,
59
Félegyházi Tamás 17
Femmich, Johann /Femmigerus/ 31--32
Ferenczi Zoltán 48, 55
Fináczy Ernő 47
Fischer, Simon 38, 57
Fodor István 29
Forster, Johann 15
Fraknói /Frankl/ Vilmos 47, 50, 58--59
Fráter György 10--11
Friedensburg, Walter 49--50, 55

Gál Kelemen 48, 52, 54--55, 58--59
Galénosz 56
Gallen János 11
Gessner, Conrad 19, 26
Gönczi Kovács /Fabricius/ György 26
Gulyás Pál 48
Gyalui Torda Zsigmond 17, 20, 30
Gyulai István 9-10, 39

Haner, Georg 46, 48, 52, 54, 59
Hartfelder, Karl 48, 50, 55--57
Hellebrant Árpád 52
Heltai Gáspár 9--12, 14, 18, 23, 25, 27
34, 36--40, 43--44, 48--49
Henrik, VII. angol király 56
Henrik, VIII. angol király 56
Hermann, David 26, 45, 59
Hervay Ferenc 48
Hésziodosz 16
Hoffgreff György 11, 24
Holl Béla 47--49, 52, 55
Homérosz 16
Horányi Elek 46, 51
Horatius Flaccus, Quintus 16, 36, 56
Horvát Gáspár 51
Horváth János 48, 52
Hubay Ilona 55
Hubert, Conrad 20, 26
Hunyadi Demeter 40, 57
Hübner, Hans 49

Iszokratész 16

Jakab Elek 29, 46, 48--49, 52--55, 57--59
Jakcsi Péter 4
Jakcsi Péterné, Anna 5
Jakó Zsigmond 48
János Zsigmond, magyar király 29, 52
Jöcher, Christian Gottlieb 48, 55--56

Kakasfalvi Kakas /Gallus/ György 5, 18--19,
51
Kálmáncsehi Sánta Márton 22--23, 30, 52
Kálvin ld. Calvin, Jean
Kanyaró Ferenc 49
Karácsonyi János 49, 52
Károly, V. német-római császár, spanyol ki-
rály 14
Károlyi Boldi Sebestyén 9, 48
Károlyi Gáspár 4, 6, 22, 26, 41, 53
Károlyi Péter 11, 15, 17, 38--39, 43, 50,
55--57
Kathona Géza 18, 47, 49--52, 55, 58
Käfer István 48

Kelecsényi Ákos 48
Kiss Áron 54
Kiss Ernő 49
Klaniczay Tibor 59
Kolozsvári Fodor /Crispus/ Bálint 20,
30--31, 51
Kopácsi Ferenc 57
Kopácsi István 5--7, 27, 43, 47
Kormos László 58
Kovács Endre 50
Kratzer György 41
Kratzer, Lucas 41, 57
Kulcsár György 57

Lampe, Friedrich Adolph 48, 52, 54, 58
Laskai János 43
Laskói Csókás Péter 51
Linacre, Thomas /Linacer/ 36, 56
Livius, Titus 16
Loesche, Georg 50--52
Luther, Martin 11, 14--16, 24, 34, 48, 50

Major, Georg 15
Makkai László 59
Melanchthon, Philipp 3, 6--7, 14--20,
24--25, 27, 30, 35--39, 46--50, 54, 56--57
Méliusz Péter 14, 22, 27, 41, 43, 47, 50--51,
58
Mészáros István 47--48, 53--54, 57
Micyllus, Jacobus ld. Moltzer, Jakob
Miskolczi Pál 57
Molnár Aladár 20, 47, 51--52, 54--55, 59
Moltzer, Jakob 24, 35, 55
Móric, szász választófejedelem 14
Morus, Thomas 56
Möd, Georgius 51
Möller, Heinrich 15

Nagy Barna 40
Nagy Kálozi Balázs 50--51, 55--58
Nicolaus van der Beke ld. Clenardus, Nicolaus

Osdolanus Simon 51
Ovidius Naso, Publius 15--16, 56
Ozorai István 9--10
Ötvös János 52
Ötvös Péter 50

Paksi Mihály 57
Pápai Páriz Ferenc 46
Papp Gusztáv 52, 54
Paulsen, Friedrich 49
Pécseli Király Imre 37
Pécsi János 57

Perek Lőrinc 30
Pesti János 57
Petri Mór 46--47
Petrus Lombardus 24
Petrus Martyr 24
Pindaros 16
Plautus, Titus Maccius 36, 56
Plutarkhosz 15--16
Pokoly József 52, 54--55
Possevino, Antonio 27, 53
Proklosz 56
Ptolemaiosz 16

Quintilianus, Marcus Fabius 16

Ráczkevei Balázs 51
Radványi József 55
Rákóczi Márton 20, 26, 51, 53
Révész Imre, id. 46, 54
Révész Imre, ifj. 49, 52, 58--59
Rhaw, Georg 37
Ritoókné Szalay Ágnes ld. Szalay Ágnes, Ritoókné

Schesaeus, Christian 27, 31, 44
Skaricza Máté 5
Sólyom Jenő 48, 50
Stancaro, Francesco 12, 22
Stern, Leo 50
Stöckel Lénárt 17
Stromp László 50
Sylvester János 4, 14, 46--47

Szabó Géza 46, 50--51
Szabó György 58
S. Szabó József 18, 50--53, 55
Szabó Károly 40, 46, 52
Szalay Ágnes, Ritoókné 51
Szegedi Gergely 18, 26, 50--51
Szegedi Kis István 5
Szegedi Lajos 30
Székely Balázs 5
Székely István 50
Székely Sándor 31, 55, 57
Szenczi Molnár Albert 43, 52--53
Szentbenedeki Pál 51
Szikszai Agricola Demeter 57
Szikszai Fabricius Balázs 17, 39, 41, 43
Szilágyi Sándor 53
Szilvási János 32
Szilvásújfalvi Anderkó Imre 55
Szinyei József 51, 55, 57
Szophoklész 16

Terentius Publius, Afer 36, 56

Teutsch, Georg Daniel 46, 53, 59
Theognisz 16
Theokritosz 16
Thorwächter, Andreas 31
Thuküdidész 16
Thuri Farkas Pál 21, 24, 42, 51
Thury Etele 46, 49, 54, 58
Tolnai Fabricius Bálint 39, 57--58
Tordai Adám 41, 57
Tordai András 51
Tordai György 51
Tordai János 9--10
Tóth István 52
Török István 48, 52, 54
Tövisi Mátyás 11, 34
Trausch, Joseph 31, 51, 55
Túri Pál 57

Uzoni Fosztó István 41, 58

Vajta Vilmos 50
Vergilius Maro, Publius 36, 56
Vizaknai Gergely 9--10, 12, 23, 39, 45

Westheimer, Bartholomäus /Westhemerus/ 37, 56
Wolphard, Adrian 9

Zilahi János 57
Zoványi Jenő 46--54, 58--59
Zsilinszky Mihály 53--54
Zsindely Endre 51, 53, 58
Zsindely István 58
Zsinka Ferenc 51

EIN UNGARISCHER SCHÜLER MELANCHTHONS: GERGELY MOLNÁR

Gergely Molnár, dessen Tätigkeit grösstenteils schon vergessen wurde, ist für die Geschichte des ungarländischen Humanismus und damit auch für die Humanismusforschung von äusserst wichtiger Bedeutung. In diesem Aufsatz wird seine literarische und pädagogische Tätigkeit, sowie seine Rolle in der Kirchengeschichte behandelt. Der Autor hat die Absicht, mit dieser Analyse weitere Beiträge zu der Melanchthon-Rezeption in Ungarn liefern zu können.

Gergely Molnár kann als der erste wirkliche Pädagog in Klausenburg betrachtet werden, der sein Wirken in der Schule begonnen und beendet hat. Als ausserordentlich begabter Seminarist, der der Erziehung der Jugend eine besondere Aufmerksamkeit widmete, hat sich dazu entschlossen, sein ganzes Leben in der Schule zu verbringen. Aus dieser Zeit des Schuldienstes besitzen wir reiche Kenntnisse über ihm, über den jungen Rektor, der in Wittenberg studierte, und auch die helvetischen Geistesströmungen kennenlernte. Seine Schüler unterrichtete er in Trivium und Quadrivium mit gründlicher humanistischen Bildung, aber im Geiste des "sapiens atque eloquens pietas" von Melanchthon und Sturm.

Mit den Vorlesungen der lateinischen Grammatik hatte er den Zweck, seine Schüler zur Ergreifung wissenschaftlicher Kenntnisse zu befähigen. Er beschäftigte sich mit den griechischen und hebräischen Sprachen, damit die Schüler die ursprünglichen biblischen Schriften untersuchen können. Er behandelte weiter die Regeln der logischen Beweisführung, sowie die scharfe Prägung der rhetorischen Rede. Er konnte die philosophische und theologische Grundbildung seinen Schülern vermitteln. Gergely Molnár, ein Lehrer aus der zweiten Generation der Reformation mit europäischer Ausbildung, stellte

mit grossem pädagogischen Talent zahlreiche praktische Lehrbücher zusammen, die den kulturellen Bedürfnissen der Zeit weitaus entsprachen. Das bekannteste war die lateinische Grammatik nach Melanchthon, die im 17. und 18. Jh. mehrmals nachgedruckt oder veröffentlicht wurde. In den Jahren seines Rektordienstes /1558--1564/ war er ein eifriger Vertreter seiner Kirche, und diente deren geistigen Entwicklung. Nachdem er der Konfession HB beigestimmt hatte, wirkte er in der Neuorientierung der Schule mit. Mit Péter Méliusz, Gáspár Heltai und anderen nahm er im Jahre 1559 an dem Konzil in Grosswardein teil, wo die Möglichkeiten einer Annäherung der ungarischen Bevölkerung in Transsylvanien zur reformierten Kirche besprochen wurden. Er kannte die Lehren der schweizerischen Reformatoren recht gut, war also in der Lage, diese seinen Schülern weiterzugeben. Ferenc Dávid, der damals noch Vertreter der helvetischen Kirche war, verlor einen seiner Mitkämpfer mit seinem Tod. Seine Tätigkeit wurde von Balázs Szikszai Fabricius und Péter Károlyi fortgesetzt, und damit wurde der Weg für János Laskai und Albert Szenczi Molnár vorbereitet.

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	3
I. SZÜLETÉSI IDEJE, SZÁRMAZÁSA, HAZAI ISKOLÁZÁSA	4
II. REFORMÁTORI ALAPVETÉSEK KOLOZSVÁRT	9
III. WITTENBERGI TANULMÁNYAI	14
IV. HAZATÉRÉSE, STRASSBURGI ÉS SVÁJCI UTJA	22
V. A KOLOZSVÁRI ISKOLA ÉLÉN	
1. Az intézet újraalapítása	28
2. Basilius örökében	29
3. Egy 16. századi nyomtatványunk megjele- nése idejének meghatározásához	31
VI. ISKOLASZERVEZÉSI TÖREKVÉSEI, PEDAGÓGIÁJA	33
VII. HALÁLÁNAK IDEJE	44
JEGYZETEK	46
IRODALOM	60
NÉVMUTATÓ	67
ZUSAMMENFASSUNG	73

DISSERTATIONES

EX BIBLIOTHECA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

1. LENGYEL András: A szegedi Egyetemi Könyvtár Móra-kéziratai. (Katalógus és szövegközlés.) [Móra-Handschriften in der Zentralbibliothek der Attila-József-Universität zu Szeged. (Verzeichnis und Textmitteilungen)]. Szeged, 1976. (Zusammenfassung.)
2. MADER Béla: A Tudományos Gyűjtemény története Fejér György (1817–1818) és Thaisz András 1819–1827 szerkesztősége idején. (The history of a Hungarian scientific journal – „Tudományos Gyűjtemény” – during the period of its two editors (1817–1827). Szeged, 1976. (Summary.)
3. HENCZ Aurél: Felsőfokú közigazgatási szakemberképzés Magyarországon, 1848–1948. (Education of higher-degree administrative experts in Hungary, 1848–1948. Bildung der Fachleute in Ungarn für die höhere Verwaltung, 1848–1948.) Szeged, 1981. (Summary. Zusammenfassung.)
4. HORVÁTH Rudolf: A magyarországi kóbor cigányok eredete, életmódja, szokásai. Sajtó alá rendezte és a bevezetést írta: BEREZ Árpád. (Die Herkunft, die Lebensweise, die Gewohnheiten der ungarländischen, herumwandernder Zigeuner. Redigiert und eingeführt von Árpád BEREZ.) Szeged, 1979.
5. KLUKOVITSNÉ PARÓCZY Katalin: A Szegedi Napló Móra Ferenc főszerkesztősége idején (1913–1919). (A Szeged daily „Szegedi Napló” under Ferenc Móra’s editorship.) Szeged, 1981. (Summary.)
6. DVICH Andor: A szegedi főiskolai mozgalom. (Die Hochschulbewegung in Szeged.) Szeged, 1981. (Zusammenfassung.)